

2025
№ 6.1

Nəsildən-nəslə

Ədəbi-bədii,
elmi-publisistik
jurnal

"Qarabağ atları yalnız gözəlliyi ilə deyil, həm də dözümlülüyü ilə məşhurdur. Bu, xalqımızın xarakterini əks etdirir. Biz Qarabağ atlarını qoruyacaq, onların sayını artıracaq və bütün dünyaya tanıdacağıq!"

İlham Əliyev

Redaksiya heyəti:

Natiq Qurbanov

Nadir Məmmədli

Filalogiya üzrə elmlər doktoru, Professor

Xanhüseyn Kazımlı

İqtisad elmləri doktoru, Professor

Misir Mərdanov

Akademik

Vidadi Xəlilov

Akademik

Fərəc Fərəcova

Naxçıvan Ali Məclisinin deputatı

Mikayıl Məhərrəmov

Texniki elmlər doktoru, Professor

Tahir İbrahimov

Coğrafiya üzrə f.e.d.

Məsləhətçi: İmran Əbilov

Azərbaycan SSRİ Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi

Təranə Musayeva

Dizayner: Şamil Qurbanov

**Operator: Ləman Fərzəliyeva,
Almaz Qurbanova**

Hörmətli oxucular,

Əlinizdə tutduğunuz jurnal Qarabağ atına — Azərbaycanın mədəniyyətinin, tarixinin və qururunun həqiqi rəmzinə — həsr olunub. Məqsədimiz yalnız bu nadir cinsin zəngin keçmişinə işıq salmaq deyil, həm də onun hazırkı vəziyyətini, onu qorumaq üçün görülən işləri və gələcək üçün vəd etdiyi imkanları təqdim etməkdir.

Əsrlər boyu Qarabağ atı döyüşlərin, dastanların, poeziyanın və xalqımızın yaddaşının ayrılmaz bir hissəsi olmuş, milli kimliyimizin ən mühüm simvollarından birinə çevrilmişdir. Onun möhtəşəm gözəlliyi, dözümlülüyü və zəkası həmişə həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Biz inanırıq ki, bu jurnal həm tədqiqatçılar, həm də atsevərlər üçün dəyərli mənbə olacaq, gələcək nəsillərə Qarabağ atının əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlamğa kömək edəcəkdir.

Sizə ruhlandırıcı və faydalı oxu arzulayıram.

Hörmətlə,

Yadigar Bağirova

Baş redaktor və təsisçi

Atçılıq

Atın Yetiştirilməsi:

Erkən Əhliləşdirmədən Müasir Dövrə Qədər Tarix

2

Jnsanlar atçılıqla ən qədim dövrlərdən — Daş dövrünün sonlarından bəri məşğul olmuşlar. Tarixi mənbələrdə atın ilk əhlilləşdirildiyi bölgələr göstərilmişdir: Çinin Qansu vilayətindən başlayaraq qərbə doğru Mərkəzi Asiya boyunca, Xəzərin cənub-qərb və cənub-şərq sahilləri, oradan da Balkanlara qədər uzanan ərazilər — əsasən türk xalqlarının yaşadığı torpaqlar. Atın əhlilləşdirilməsi çox güman ki, iki mərhələdə baş vermişdir. Arxeoloji dəlillər və qayaüstü rəsmlər sübut edir ki, qədim insanlar əvvəlcə vəhşi atları ovlayır, onların ətindən və dərisindən istifadə edir, sonradan isə tədricən həm ət, həm də süd üçün əhlilləşdirilir. At dərisindən isə gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində geniş yararlanırdılar. Atın əhlilləşdirilməsi əkinçilik əsaslı heyvandarlığın genişlənməsinə və inkişafına şərait yaratdı. Onun minik heyvanı kimi əhlilləşdirilməsi isə insanlıq üçün mühüm bir mədəni mərhələ oldu. Böyük ehtimalla, ilk insanlar atları əvvəlcə ov məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Daha sonrakı dövrlərdə isə atlar əsasən minik və qoşqu üçün saxlanılmışdır. Atın minik və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunması insanlara daha böyük hərəkətililik və sürət qazandırmış, əvvəllər təcrid olunmuş insan icmaları arasında əlaqəni təmin etmiş və müəyyən qədər mədəniyyətlərin yayılmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın tarixi torpaqları atın əhlilləşdirildiyi və atçılığın formalaşdığı yerlərin qovşağında yerləşir. Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda, Orta əsrlər atçılığın “qızıl dövrü” hesab olunur. Ərəbistanda — ərəb atı, Türkmənistanda —

Axaltəkə, Azərbaycanda — Qarabağ və Dilbaz atları, Rusiyada — Don atı, İngiltərədə — safqan minik atı, XVIII əsrin sonu və XIX əsrdə Rusiyada ağır qoşqu atları, Avropada isə çoxsaylı idman atı cinsləri meydana çıxmışdır. İstehsal qüvvələrinin inkişafı ilə birlikdə atın canlı nəqliyyat vasitəsi kimi istifadəsi də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Lakin atların sürət, güc, dözümlü və gözəlliyə malik olması, həmçinin kənd təsərrüfatı işlərinin müxtəlif sahələrində mühüm rol oynaması səbəbindən, atçılıq bu gün də müasir məşin və texnikayla yanaşı əvəzolunmaz sahə olaraq qalır.

Atlar insan tarixində mərkəzi rol oynamış, onların əhliləşdirilməsi isə

Qarabağ aygırı
“Əlyetməz”, 1864.

sivilizasiyanın inkişafında dönüş yara-
dan mühüm mərhələ olmuşdur. Arxe-
oloji dəlillər göstərir ki, ilk əhlilləşdi-
rilmiş atlar e.ə. təxminən 4000–3500-cü
illərdə Mərkəzi Asiyada, Cənubi Ru-
siyada və indiki Ukrayna ərazilərində
meydana çıxmışdır. Botai mədəniyyəti
ilə bağlı tapıntılar sübut edir ki, insan-
lar atları yalnız nəqliyyat və yük daşı-
maq üçün deyil, həm də süd və digər
məhsullar əldə etmək məqsədilə saxla-
yırdılar. Atın əhlilləşdirilməsi insanla-
ra uzun məsafələri qət etmək, ağır yük-
ləri daşımaq və müharibələrdə strateji
üstünlük qazanmaq imkanı vermişdir.
Atlar həmçinin kənd təsərrüfatında
mühüm rol oynamış, şumlama, səpin,
məhsul yığımı və suvarma işlərində
qoşqu heyvanı kimi istifadə olunaraq
əllə görülən işləri xeyli azaldmış və
məhsuldarlığı artırmışdır.

Qarabağ ayğırı

Qədim Mesopotamiyada atlar e.ə. II minillikdə artıq kənd təsərrüfatı və ticarətin ayrıl-
maz hissəsinə çevrilmişdi. Onlardan arabaların çəkilməsində, taxıl daşınmasında və təsərrü-
fat işlərində öküz və uzunqulaqlarla yanaşı istifadə olunurdu. Misirdə isə atların qoşulduğu
döyüş arabaları xüsusilə Yeni Krallıq dövründə döyüşlərdə böyük taktiki üstünlüklər qazan-
dırırdı. Atlar həmçinin karvan yolları ilə malların daşınmasını və ünsiyyətin asanlaşmasını
təmin edərək həmin qədim sivilizasiyaların iqtisadi həyatında əvəzolunmaz olmuşdur. Fars
və Ərəbistan yarımadasında isə ərəb atları hələ e.ə. II minillikdə sürət, dözümlü və itaətkarlıq
üçün seçilərək xüsusi yetişdirilirdi. Bu atlar ticarət yollarının qorunmasında, hərbi yürüşlərdə
mühüm rol oynamış, həm də status və var-dövlətin simvolu hesab edilmişdir.

Qədim Çində atlardan e.ə. II minillikdən başlayaraq geniş istifadə olunurdu. Onlar
hərbi dəstələrdə, poçt xidmətində və kənd təsərrüfatında mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.
Tarlaların şumlanması, ağır daşların daşınması, ərzaq ehtiyatlarının aparılmasında əsas
vasitə olmuş, süvari dəstələri isə imperiyanın sərhədlərinin qorunmasında strateji üs-
tünlük təmin etmişdir. Eyni qaydada Roma imperiyasında da atlardan həm hərbi, həm
də rabitə məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Roma legionları sərhədin müdafiəsində,
məlumatların sürətli çatdırılmasında və imperiyanın strateji üstünlüyünün qorunmasın-
da süvarilərə əsaslanırdı. Romalılar həmçinin sistemli atçılıq proqramları quraraq Şimali
Afrikadan və digər bölgələrdən daha üstün cinslər gətirir, sürət, dözümlü və güc xüsusi-
yətlərini təkmilləşdirirdilər.

Orta əsrlərdə Avropada atçılıq həm hərbi, həm də sosial baxımdan inkişaf etmişdi. Ağır
zirehli cəngavərlər turnirlərdə iştirak edir, bu isə atların fiziki güc və dözümlü baxımından möh-
kəmlənməsinə təkan verirdi. Atlar döyüşlərdə və yarışlarda aristokratların status rəmzi kimi
mühüm rol oynayır. İslam dünyasında ərəb atlarının yetişdirilməsi daha da gücləndirilmiş,
onların sürət, dözümlü və uyğunlaşma qabiliyyəti üzərində xüsusi diqqət cəmlənmişdi. Ərəb
atları Avropa, Şimali Afrika və Asiyaya yayılaraq yerli cinslərin inkişafına və sistemli seleksiya
proseslərinin qurulmasına böyük təsir göstərmişdir.

*Tersk saf cins aygır "Duman",
1948*

4

Mərkəzi Asiyada və Avrasiya çöllərində atçılıq skiflər, hunlar və türklər kimi köçəri xalqlar üçün həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Atlar hərbi strategiyaların mərkəzində olmuş, xüsusilə süvari oxçuluğu və sürətli hücum taktikasında əsas vasitəyə çevrilmişdi. Müharibə ilə yanaşı, atlar kənd təsərrüfatı və maldarlıqda da əvəzsiz idi: tarlaların şumlanması, malların daşınması, otlaqların idarə olunmasında mühüm rol oynayırdı. Onların sürəti, dözümlü və uyğunlaşma qabiliyyəti həm işdə, həm də döyüşdə onları əvəzolunmaz etmişdir.

XV–XVI əsrlərə gəldikdə, Avropada atçılıq daha sistemli xarakter aldı. İspan atları, Friz atları və digər Avropa cinsləri müharibə, yarışlar və yüngül yükdaşıma üçün yetişdirilirdi. At yarışı, polo və süvari idman növləri aristokratiya arasında getdikcə daha populyar oldu. Eyni zamanda, atlar kənd təsərrüfatında da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı — xüsusilə yüngül şumlama, səpin, məhsul yığımı və mal daşımada öküz və uzunqulaqlarla yanaşı istifadə olunurdu.

Azərbaycan isə iqtisadi, hərbi və mədəni əhəmiyyətləri birləşdirən qədim və zəngin atçılıq ənənələrinə malikdir. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Azərbaycanda hələ e.ə. III–II minilliklərdə at saxlanılırdı. XVII–XIX əsrlər arasında formalaşan Qarabağ atı dözümlülüyü, itaətkarlığı və sürəti ilə xüsusi şöhrət qazanmışdır. Bu atlar həm döyüşlərdə, həm də yarışlarda istifadə olunurdu. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ, Şirvan və Cənubi Azərbaycan bölgələrində atçılıq artıq sənaye və seleksiya səviyyəsinə çatmış, ölkənin müxtəlif yerlərində iri atçılıq təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir. 1864-cü ildə məşhur Qarabağ aygırı Əlyetməz qeydə alınmış və yerli atçılıq tarixində silinməz iz qoymuşdur. XX əsrin əvvəllərində rus hərbi zabiti B. A. Çudovski qeyd edirdi ki, Qarabağ atları Zaqafqaziya yürüşlərində qeyri-adi dözümlülük nümayiş etdirir, isti iqlimlərdə isə daha az tər ifraz edirdilər. Bu da onların yerli şəraitə xüsusi uyğunluğunu göstərirdi.

Azərbaycan atçılığı yalnız iqtisadi baxımdan deyil, mədəni baxımdan da mühüm rol oynamışdır. At yarışları, sərgilər və festivallar ictimai hadisələr kimi keçirilir, atlar var-dövlət və status simvolu hesab olunur, ədəbiyyat, musiqi və incəsənətdə tez-tez əks olunurdu. XIX əsrin

sonu və XX əsrin əvvəllərində atçılıq təsərrüfatları atların fiziki və dözümlülük xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Qarabağ, ərəb və digər cinslər intensiv şəkildə yetişdirilir və həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlara çıxarıldı. Atlar kənd təsərrüfatında da mühüm yer tutur, tarlaların şumlanmasına, məhsul daşınmasına və kənd yerlərində ağır işlərin görülməsinə kömək edirdi.

Müasir dövrdə atçılıq idman, turizm və seleksiya proqramları çərçivəsində inkişaf etməkdədir. Dünyada at yarışı, polo və süvari idman növləri hələ də populyarlığını qoruyur. Azərbaycanda isə at minməsi, süvari klublar və turizm təşəbbüsləri genişlənir. Nadir və milli at cinslərinin qorunması üçün seleksiya və reproduktiv proqramlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ atı milli cins kimi Azərbaycan atçılıq tarixində mühüm yer tutur. Onun əsas xüsusiyyətləri — dözümlülük, itaətkarlıq, sürət və isti iqlimə uyğunlaşma qabiliyyəti — onu həm idman, həm də mədəni irs baxımından dəyərli edir.

Atçılıq həm tarixi irsin qorunması, həm də milli mədəniyyətin davamlılığı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda keçirilən sərgilər, yarışlar və festivallar süvari ənənələrinin nəsildən-nəslə ötürülməsini təmin edir. Yerli və beynəlxalq atçılıq tədbirləri isə ölkənin mədəniyyətinin və turizm sektorunun inkişafına töhfə verir, atların həm iqtisadi, həm də mədəni əhəmiyyətinin güclü qalmasına şərait yaradır.

Azərbaycan atçılığı

Azərbaycan atçılığı dünya atçılığının qədim və əbədi məkanlarından biridir. At, minilliklər boyunca xalqımızın tarixinin həm yoldaşı, həm sirdaşı, həm də müasiri olmuşdur. Çətin zamanlarda dəstəkdir, bacarıq, qələbə, arzu və istəyi simvolizə edir. O, yüz illər boyu qanlı müharibələrə şahidlik edib, onlarda iştirak edib və həm qələbəni, həm də məğlubiyyəti yaşayıb. Haqlı olaraq biz “atçılar xalqı” adlanırıq.

Türklər at üstündə doğulur, at üstündə böyüyür, at üstündə döyüşür və at üstündə şəhid olurlar.

At həm minmək, həm də araba çəkmək üçün yüksək keyfiyyətli vasitədir. O, mənəvi sərvət mənbəyidir. At milli oyun və əyləncələrdə iştirak edir və onları bəzəyir, ürəyə sevinc və həzz gətirir. At sağlamlıqdır, şəfədir və dərmandır. At incə işləri və saf duyğuları təmsil edir. O, möcüzələr və əfsanələr dünyasıdır. At bizim hikmətli və möcüzəli dastan və nağıllarımızın qəhrəmanıdır. O, şair və rəssamlar üçün ilham mənbəyidir, özü bir sənət əsəridir. At minlərlə arzu və istəyi təmsil edir; o, şöhrət, şərəf, bacarıq, qələbə, dəstək və dayaqdır. At yalnız minmək vasitəsi deyil, həm də mənəvi dəyərdir. Bu mənəvi dəyər cəsarət və qəhrəmanlıqla tamamlanır, hər biri bir-birini gücləndirir. Xalqımız minilliklər boyu gəlib çatmış atçılıq ənənələrini qoruyur və müasir dövrdə Azərbaycan atçılığı yeni tələblər və şərait altında inkişaf edir.

Atlar həmçinin hərbi sahədə geniş istifadə olunub. Azərbaycan Respublikasında atçılığın hazırkı vəziyyətinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, aqrar islahatlardan sonra respublikadakı atların sayı 71 000-ə çatmışdır.

Bu, 1995-ci illə müqayisədə 27 000 və ya 61 faiz çoxdur. Bu gün Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli Qarabağ və Dilbaz atları, eləcə də Quba, Şirvan və digər regionların yerli atları yetişdirilir. Atçılıqla məşğul olan dövlət müəssisələrinə Ağdam və Ağstafa atçılıq təsərrüfatları, Şəki-dəki “Daşuz” cinsləndirmə müəssisəsinə məxsus at təsərrüfatı, Bakı Dövlət Cıdır Meydanı və Ağstafadakı “Dilbaz” atçılıq müəssisəsi daxildir. Atçılıqla məşğul olan özəl müəssisələr də formalaşmaqdadır. Azərbaycanda təxminən 30 hüquqi şəxs və fərd müxtəlif cinsli 800-dən çox at saxlayır. Belə müəssisələr arasında Azərbaycan Cüdo Klub, “Günay” Atçılıq Müəssisəsi və “Murad” firması müasir cins tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərir. Yerli cinslərlə yanaşı, burada Ərəb, İngilis Thoroughbred minik atları, Axal-Teke, Hanoverian, Holsteiner, Budyonny və digər cinslər və onların xətləri də yetişdirilir.

Soylu atların mərkəzləşdirilmiş uçotu və qeydiyyatı

Soylu atların mərkəzləşdirilmiş uçotu və qeydiyyatı Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Azərdamazlıq” İctimai Birliyi tərəfindən Dövlət Cins Kitablarında aparılır. Azərbaycan Respublikasının “Atçılıq haqqında” Qanunu (2007) qəbul edilmişdir.

Qarabağ atı

Qarabağ atı Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaradılmış və geniş yayılmış dağlıq minik atı cinsidir. XVII–XVIII əsrlərdə bu cins Qarabağ xanlığında daha da təkmilləşdirilmişdir. Qarabağ atları Asiya və Qafqazın ən qədim cinsləri arasında hesab olunur. Bu gün Qarabağ atı Azərbaycan Respublikasının milli cinsi kimi qəbul edilir.

Qarabağ atlarının dörd növü var: Maymun, Qarnıyırtıq, Əlyetməz (Ceyran) və Toxmaq. Onlar yüksək sürəti ilə seçilirlər. Qarabağ atı hündür və çevikdir, bədəni möhkəm quruluşdadır. Ön və burun sümükləri yaxşı inkişaf etmişdir, gözləri çıxıqdır. Boynu orta uzunluqdadır, bəzən bir qədər qısadır və yüksək daşınır. Qarabağ atı nisbətən möhkəm və yemi çox seçməyən atdır.

6

*“Qarabağ atının yetişdirilməsi
və inkişafı üçün istifadə
edilən orijinal tipli nümunə
eksteryeri.
Hazırlayan A.Əliyev.”*

Qarabağ tipli atlar orta ölçülü, əzələli və minik atlarıdır. Onların başı kiçikdir, profilləri düzdür. Arxa və bel düz; sinəsi və bədənini ümumiyyətlə genişdir; ayaqları quru, temperamentli və canlıdır. Dəri nazik, dərisi yumşaq və parlaqdır. Əsas hərəkət sürəti qaçışdır, gedişi geniş və sürətlidir, bütün hərəkətləri çevikdir.

Qarabağ atını fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun limon tonlu, sarı-qızılı və ya parlaq narıncı rəngidir. Unikal çalarlar — qəhvəyi, qızılı qəhvəyi, qızılı boz — yalnız Qarabağ atlarına xasdır. Qarabağ atlarının başqa bir xarakterik xüsusiyyəti parlaq narıncı dərisidir. Yele və quyruq tükündə tez-tez qırmızımsı uclar, daha tünd qəhvəyi rəngdə olur. Sarı-qızılı və qızılı-qəhvəyi çalarlar əsasən Qarabağ atlarına məxsusdur. Nadir hallarda qəhvəyi, boz və boz-sarı (dun) rənglər müşahidə olunur.

Xarakterik işarələrdən biri ayaqlardakı müxtəlif ölçülü ağ ləkələrdir — bu ləkələr Azərbaycanca “səkil” adlanır. Alınındakı xüsusi işarə və ya rəng fərqi Azərbaycanca “Təpəl” və ya “Qaşqa” adlanır. Bu işarələr xüsusilə “Ceyran” növündə yayılmışdır. Qarabağ damazlıqlarının köhnə növlərinə “Maymun” (Xoşbəxt), “Qarnıyırtıq” və “Əlyetməz” (Ceyran) adlı aygırlar daxil idi. “Ceyran” növünün bozaltı alt qrupu “Gülgün” adlanırdı. Qarabağ atçılığının “qızıl dövrü” XVIII–XIX əsrlər hesab olunur.

Bu dövrdə cinsin ən tipik nümunələri Qarabağ xanlarının fermalarında — Pənahəli Xan, İbrahim Xan, Mehdiqulu Xan, Cəfərqulu Xan və Xurşidbanu Natəvan tərəfindən yetişdirilmişdir. O dövrdə Qarabağ atları bir çox beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Qarabağ aygırı
“Maymun”
1861

Qarabağ aygırı “Timur”
1954

Xan qızı Natəvanın sahibi olduğu “Əlyetməz” adlı aygır 1867-ci ildə Bü-tün Rusiya At Sərgisində tanınmışdır, eyni ildə “Xan” ləqəbli at Fransada keçirilən sərgidə mükafat qazanmışdır.

Bundan əlavə, Parisdə keçirilən at sərgisində gümüş medalla təltif olunmuş “Xan” adlı Qarabağ atı Fransız qadınlarını rəngi ilə heyrətləndirmiş və onları saçlarını açıq qızılı-bəhrə çalarında boyamağa ilham vermişdir.

Qarabağ atları Ağdam, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Tərtər, Cəbrayıl, Füzuli və Kəlbəcər bölgələrində geniş yayılmışdır. Bu cinsin atları həmçinin Şimali Qafqazdakı, Don və Rusiyanın cənubundakı fermalara aparılmışdır. Qarabağ atları müxtəlif məşhur at cinslərinin formalaşmasında geniş istifadə olunmuşdur.

Məsələn, 1839-cu ildə Don Atçılıq Fermasına gətirilmiş 919 atın çoxu Qa-

8 rabağ cinsinə aid idi. Donun aparıcı atçılıq ferması hesab olunan Platov ferması demək olar ki, tamamilə Qarabağ atlarından ibarət idi.

Qarabağ atı yüksək qaçış sürəti ilə seçilir. Ağdam Atçılıq Zavodunda yetişdirilmiş "Sumqanda" adlı at rekord sürət göstərmişdir: o, 1,600 metri 1 dəqiqə 54 saniyəyə (50,52 km/saat) və 2,400 metri 2 dəqiqə 52 saniyəyə (50,24 km/saat) qət etmişdir. Atın adi gedişi saatda 8 kilometrdən artıqdır.

İngiltərədə dizaynerlər Qarabağ atı simvolunu — Ağdamın "Qarabağ" futbol klubunu təmsil edən atı — klubun loqotipinə daxil etmişlər.

Tarixi baxımdan, "Sərdar", "Sultan", "Şah", "Ağalar", "Divar", "Maymun" və digər aygırlar bir zamanlar süvari qoruma alayının nümunəvi minik atlarını təşkil edirdi.

Hərbi zabıt B. A. Çudovski 1914-cü ildə yazırdı: "Bizim hərbi dəstələrimiz Cənubi Qafqazda olanda, bir çox alayın zabitlərinin Qarabağ atları vardı. Bu atlar bütün Cənubi Qafqaz yürüşləri zamanı, eləcə də İran və Türkiyə sərhədləri boyunca olan yürüşlərdə çox yaxşı dözümlülük göstərirdi. Qarabağ atı yerli şərait üçün çox qiymətli. İsti havada, məsələn, tamamilə tər içində qalan Kabardin atı ilə müqayisədə, minicinin altında daha az tərləyir."

Qarabağ atlarının tarixi

Qarabağ atlarının tarixi Azərbaycanın qədim torpaqları ilə sıx bağlıdır; burada atın əhliləşdirilməsi minlərlə il əvvəl başlamışdır. Arxeoloji sübutlar göstərir ki, Azərbaycanda atçılıq mədəniyyəti Eneolit dövrünə, təxminən e.ə. V minilliyə qədər gedib çıxır. Əlikömrə kəndində aparılan qazıntılar, dişlərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşınması ilə fərqlənən iki müxtəlif at növünün mövcudluğunu göstərən at sümüklərini üzə çıxarmışdır.

E.ə. IV minilliyə aid Qobustan qayaya həkk edilmiş rəsmləri isə Azərbaycanda atlardan geniş istifadə edildiyini təsdiqləyir; bu rəsmlər onların nəqliyyat, müharibə və mədəni praktikalar sahəsindəki rolunu göstərir. Bu tapıntılar erkən dövrlərdən etibarən atların Azərbaycan xalqının həyatında əvəzsiz rol oynadığını ortaya qoyur.

E.ə. I minillikdə, Manna dövlətinin dövründə, atlar geniş şəkildə yük daşımaq üçün istifadə olunurdu. Manna dövlətinin süqutundan sonra, atçılıq Media, Atropatena (Azərbaycan) və Albaniya kimi dövlətlərdə inkişaf etmişdir. Xüsusilə Media qabaqcıl atçılığı ilə tanınırdı.

Yunan tarixçisi Herodot e.ə. IV əsrdə qeyd edir ki, Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən Nesayi düzündə iri, güclü və gözəl atlar yetişdirilirdi. Alimlər hesab edirlər ki, bu Nesayi atları Qarabağ atlarının əcdadlarıdır. Tarixi inkişaf zamanı bu atlar iki əsas xətt üzrə ayrılmışdır: biri türkmən xalqının Axal-Teke atlarına, digəri isə Azərbaycan xalqı ilə bağlı Qarabağ atlarına aparmışdır.

Bəzi sovet tədqiqatçıları, məsələn, professor İ.İ. Kaluqin, Qarabağ atlarının mənşəyini ərəb cinsləri ilə əlaqələndirmiş, həmçinin Axal-Təkə və fars atlarının təsirlərini də qeyd etmişdir.

Orta əsr mənbələrində Azərbaycan atları, o cümlədən Qarabağ atları haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Həm Orta əsrlərdə, həm də sonrakı əsrlərdə Qarabağ və Dilboz atlarının cinslərinin təkmilləşdirilməsində ərəb atlarından istifadə olunmuşdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Orta əsrlər dövründə, hərbi və siyasi hadisələr nəticəsində, çox sayda qızılı rəngli Qarabağ atı Azərbaycan torpaqlarından Ərəbistana aparılmışdır.

XVIII əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər, təxminən 170 il ərzində, Qarabağda xanın və bəyin aid olduğu çoxsaylı atçılıq təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir; hər birində 50–100 qədər kısırak və aygır saxlanırdı.

Panahəli Xan, İbrahim Xəlil Xan, Mehdiqulu Xan, Məhəmməd Həsən Ağa, Cəfərqulu Xan, Ayvaz Xan, Xurşudbanu Natəvan, Mirzə Əli Bəy, Rüstəm Bəy Behbudov, Əsəd Bəy, Uğurlu

Qarabağ aygırı "Noxta"
1935

Qarabağ aygırı
"Səpdiz"
1971

Bəy, Fərəculla Bəy, İbrahim Bəy, Süleyman Xan, Tağı Bəy, Kərim Ağa Cavanşir, Bahadur Bəy, Şamil Bəy, Abış Bəy, Əbdül Bəy Qalabəyov, Hüseyn Ağa Aranlı, Məmməd Bəy Gilanı, Adıgözəl Bəy Gilanı, Hüseyn Bəy Mirzə Adıgözəl oğlu, Cavad Bəy Adıgözəlov, Salim Bəy Adıgözəlov, Salim Bəy Rüstəmbəyov, Fərux Bəy Vəzirioy, Məmməd Bəy Qaradaği, Məmmədqasim Ağa, Haşid Bəy, Kavalye Əli Bəy və digərləri at təsərrüfatları yaratmış və saf cins atlar saxlamışlar.

Qarabağ atının yorulmaz, sürətli gedişi və digər müsbət xüsusiyyətləri səbəbindən, onlar yalnız Rusiyada deyil, həm də Polşa, İngiltərə və Fransa kimi Avropa ölkələrində heyranları olan atlar idi. Məşhur Qarabağ atları, xüsusilə ayğırlar, çox vaxt cinsin tək-

milləşdirilməsi məqsədilə fermalara alınıb, bu da yerli at cinslərinin inkişafına kömək etmişdir.

10

Qarabağ atlarının Avropaya ixracının Qafqaza almanların köçü ilə əlaqəli olması ehtimal olunur. Almanlar daha əvvəl Rusiya imperiyasına köçsələr də, A.P. Yermolovun rəhbərliyi altında əvvəlcə Tbilisidən 38 km uzaqda, İori çayı boyunca Sartıçala (Muğanlı) kəndi yaxınlığında (Marinenfeld koloniyası) yerləşdirilmiş və 1818-ci ildən etibarən Yelizavetpolda da Tiflislə yanaşı məskunlaşmışdılar.

Rusiya imperiyasının işğalı dövründə Qarabağ və Dilboz atları çoxsaylı şəkildə Rusiya bazarlarına və fermalara göndərilirdi ki, cinsin təkmilləşdirilməsi təmin edilsin Müxtəlif müəlliflər qeyd edirdilər ki, Rusiya-İran müharibələri zamanı kazak zabıtları İran və Qarabağ atlarını Don bölgəsinə aparmışlar

Bir əsrdən artıq müddət ərzində Qarabağdan Don və Kalmyk step bölgələrinə atların "qızıl axını" yerli atçılığa böyük təsir göstərmişdir Müasir Don atları öz görünüşünü, gözəlliyini və qızılı rəngini əsasən Qarabağ atına borcludur

Bəzi mənbələr göstərir ki, Don cinsinin daxili tiplərindən biri "Şərqi Qarabağ" tipi adlandırılmışdır

Qarabağ atının damazlıq ədəbiyyatında ilk rəsmi qeydini 1824-cü ildə baytar Kresting etmişdir O, 1822-ci ildə İran ekspedisiyasının tərkibində olarkən Gürcüstanda Qarabağ və Xiva atlarını görmüşdür O, Qarabağ atının yerli kısıraklarla saf cins Ərəb ayğırlarının cütləşdirilməsindən əmələ gəldiyinə inanırdı

1823-cü ildə Britaniyalı tacirlər Mehdiqulu Xanın fermasından 60 kısırak alıb Hindistana aparmışlar ki, bu da fermanın fəaliyyətini zəiflətməmişdir

Orta əsr mənbələrində Azərbaycan atları, o cümlədən Qarabağ cinsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır Həm Orta əsrlərdə, həm də sonrakı əsrlərdə Qarabağ və Dilboz atlarının cinsini yaxşılaşdırmaq üçün Ərəb atlarından istifadə olunmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər dövründə hərbi və siyasi hadisələr nəticəsində çox sayda qızılı rəngli Qarabağ atları Azərbaycan ərazilərindən Ərəbistana aparılmışdır

18-ci əsrin sonlarından 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər, təxminən 170 il ərzində, Qarabağda xanın və bəylərin sahib olduğu çoxsaylı at təsərrüfatları fəaliyyət göstərmişdir Hər bir təsərrüfatda 50–100 kısırak və aygır saxlanılırdı Xanın və tanınmış şəxslərin arasında Panahali Xan,

İbrahim Xəlil Xan, Mehdiqulu Xan, Məhəmməd Həsən Ağa, Cəfərqulu Xan, Ayvaz Xan, Xurşudbanu Natəvan, Mirzə Əli Bəy, Rüstəm Bəy Behbudov, Əsəd Bəy, Uğurlu Bəy, Fərəculla Bəy, İbrahim Bəy, Süleyman Xan, Tağı Bəy, Kərim Ağa Cavanşir, Bahadur Bəy, Şamil Bəy, Abiş Bəy, Əbdül Bəy Qalabəyov, Hüseyn Ağa Aranlı, Məmməd Bəy Gilani, Adıgözel Bəy Gilani, Hüseyn Bəy Mirzə Adıgözel oğlu, Cavad Bəy Adıgözelov, Salim Bəy Adıgözelov, Salim Bəy Rüstəmbəyov, Fərux Bəy Vaziriov, Məmməd Bəy Qaradağı, Məmmədqəssim Ağa, Haşid Bəy, Cavalier Əli Bəy və başqaları at təsərrüfatları yaratmış və saf cins atlar saxlamışdılar

Qarabağ atının yorulmaz, sürətli gedişi və digər müsbət xüsusiyyətləri səbəbindən onu yalnız Rusiyada deyil, həm də Polşa, İngiltərə və Fransada həvəslə sevənlər olmuşdur Məşhur Qarabağ atları, xüsusilə aygırlar, cinsin yaxşılaşdırılması məqsədilə fermalara alınmışdır ki, bu da yerli at cinslərinin təkmilləşdirilməsinə kömək etmişdir

Qarabağ atlarının Avropaya ixracı çox güman ki, almanların Qafqaza miqrasiyası ilə bağlı olmuşdur Almanlar daha əvvəl Rusiya imperiyasına köçsələr də, A.P. Yermolovun rəhbərliyi altında əvvəlcə Tbilisidən 38 km məsafədə, Lori çayı boyunca, Sartıçala (Muğanlı) kəndi yaxınlığında (Marinenfeld koloniyası) yerləşmişlər və 1818-ci ildən etibarən Yelizavetpolda Tiflis ilə birlikdə məskunlaşmışlar

1819-cu ildə almanlar Gəncə yaxınlığında iki koloniya yaratdılar : Helenendorf (Göygöl) və Annenfeld (Şəmkir). Daha sonra Qazax, Tovuz və Ağstafa ərazilərində ümumilikdə səkkiz koloniya yaratdılar bunlara Georsfeld, Grunfeld, Eigenfeld və Traubenfeld daxildir

Qarabağ atının yetişdirilməsi ilə bağlı ədəbiyyatda ilk rəsmi qeydini 1824-cü ildə baytar Krestinq etmişdir. O, 1822-ci ildə İran ekspedisiyasının tərkibində olarkən Gürcüstanda Qarabağ və Xiva atlarını görmüşdür. Krestinq hesab edirdi ki, Qarabağ atı yerli kısıraklarla saf cins Ərəb aygırlarının cinsləşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır

1823-cü ildə İngilis tacirləri Mehdiqulu Xan fermasından 60 kısırak alaraq onları Hindistana aparmışlar ki, bu da fermanın fəaliyyətini zəiflətdiyi bildirilir

Rusiyanın işğalının genişlənməsi dövründə erməni mənşəli rus leytenant-general Valerian Qriqoryeviç Madatovun fəaliyyəti Qarabağ cinsinə ciddi zərər vurmuşdur. O, əhalidən zorla topladığı atları hədiyyə adı altında rus bazarlarına göndərmiş və böyük sayda satmışdır. Madatov vəfat etdikdən sonra onun at təsərrüfatı çökmüş və bəzi atlar Xurşudbanu Natəvan tərəfindən geri alınmışdır

Rus ordusu süvari qoşunlarını təmin etmək üçün yerli Azərbaycan atlarından geniş istifadə etmişdir. İşğalın ilkin dövründə Qarabağ Süvari Alayı (və ya Birinci Müsəlman Alayı) yaradılmışdır. Alay beş eskadronlardan ibarət olmuşdur. Komandanları arasında Ştab Kapitanı Qulməmməd Bəy Rüstəmbəyov və Polkovnik Cəfərqulu Xan, Sarıcalı Cavanşir, 1829-cu ildə isə müavin komandir kimi Kapitan Rüstəm Bəy Cavanşir xidmət etmişdir. Mənbələrdə həmçinin adyutant Rəhim Bəy Uğurlubəyov və 1831-ci ildə standartdaşıyıcı Bəhmud Bəy İsmayıl oğlu qeyd olunur. Alayın düşərgəsi

Qarabağ aygırı
"Pulemyot" 1930

*Qarabağ madyanı
"Sevgül"
1954*

Ağcabədi kəndi yaxınlığında yerləşmiş və Kolanı, Dizax, Zərgər-Diləgər, İyirmidörd, Otuz iki, Cavanşir, Dəmir-çihəsənli, Xaçın, Veranda və Çiləbord bölgələrindən topladığı süvarilərdən ibarət olmuşdur

Qarabağ atları Orlov və Rostopçin fermalarında yeni cinslərin yaradılmasında istifadə olunmuşdur. Sergey Dmitriyevich Urusov Qarabağ atının tarixi əhəmiyyətini belə qiymətləndirmişdir: "Elə İngilis tam qanlı atı Avropa atçılığında rol oynadığı kimi, Qarabağ atı da Asiya atçılığının inkişafında eyni əhəmiyyətə malik olmuşdur."

1865-ci ildə Cəfərqulu Xanla görüşmüş və onun atlarına heyran olmuş məşhur rus rəssamı V.V. Vereşçagin yazmışdır: "...həyatımda gördüyüm ən gözəl atlar Şuşadakı Cəfərqulu Xan fermasında yetişdirilir. Mən belə atları heç yerdə görməmişəm. Fermadakı atlardan birini də çəkmişəm."

- 12 1866-cı ildə Moskvada keçirilmiş Birinci Ümumrusiya At Sərgisində və 1867-ci ildə Parisdə keçirilmiş Dünya Sərgisində "Xan" ləqəbli Qarabağ atı gözəlliyi və forması ilə tamaşaçıları heyran etmişdir. Qarabağ atları növbəti sərgilərdə də xüsusi diqqət çəkmiş və mükafatlar qazanmışdır, bunlara ikinci Ümumrusiya (1869, atlar "Maymun," "Toxmaq," "Selbinaz," "Əl-yetməz"), üçüncü Ümumrusiya (1872, "Bayram"), dördüncü Ümumrusiya (1882, Xurşudbanu Natəvanın "Sürməli" və "Qura-Xanım") və Pyatiqorsk regional sərgiləri (1912, "Maral," "Ceyran," "Pəhləvan") daxildir.

Dmitri Dubenski 1869-cu ildə yazmışdır: "Cənubi Qafqazda çoxlu at cinsləri olsa da, əsasən onların hamısı əsas Qafqaz cinsi olan Qarabağ atının törəmələridir."

XIX əsrdə yalnız Şuşadakı atların sayı Qafqazın digər bölgələrinə nisbətən xeyli yüksək idi. Qarabağ cinsinin Qafqazda yayılmasına Uğurlu Bəy, Fərəculla Bəy və Allahyar Bəy Zülqədərov kimi yerli zadəganlar da kömək etmişdir; onlar Tiflis və Tiflis quberniyasının digər bölgələrində (Signax, Telavi) fermalar yaratmışdılar. 1867-ci ildə Kuban cinsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ferma yaradılmış və 54 Qarabağ aygırı saxlanılmışdır. Eyni ildə Maykopda Kazak cinslərini yaxşılaşdırmaq üçün Qarabağ atlarından ibarət ferma yaradılmışdır. 1879-cu ildə Semireçensk fermasında beş Qarabağ aygırı saxlanılmış, 1880-ci ildə isə Eyks, Yekaterinodar və Temryuk fermalarında 28 Qarabağ aygırı saxlanılmışdır.

*Ərəb cins aygırı Sophist II,
1948*

1874-cü ildə Xoxda yetişdirmə ferması yaradılmış və sonradan Canyataq ferması adlandırılmışdır. Qarabağ atlarının müxtəlif sərgilərdəki uğurları imperial marağı artırmışdır, lakin sonrakı inkişafлар fərqli bir istiqamətdə olmuşdur.

XIX əsrin sonlarından XX əsrin ortalarına qədər yerli iqlim və şərait üçün uyğun olmayan xarici at cinsləri Rusiyadan Azərbaycana gətirilmiş və işlək at cinslərinin inkişaf etdirilməsində istifadə olunmuşdur. Məşhur yetişdirici Marshal S.M. Budyonny yerli atların məhsuldar xarici cinslərlə cənubi SSRİ bölgələrində, Cənubi Qafqaz respublikalarında və Dağıstanda cəmlənməsinin vacib olduğunu hesab edirdi. XIX-XX əsrlərdə Terek, Kabardin, Tusheti və digər atlar Rusiyadan gətirilmiş və yerli atlarla cəmləşdirilərək yeni çəkili və arabalı cinslər yaradılmışdır. Yerli atların say, keyfiyyət və adaptasiya baxımından üstün olmaları səbəbindən gətirilmiş cinslər tədricən mənimsənilmişdir.

20-ci əsrdə bəzi rus (Sergey Petrovich Urusov, İvan İvanoviç Kalugin, Diterixs) və bəzən yerli müəlliflər Qarabağ atını xarici cinslərlə əlaqələndirməyə çalışmışdılar; bu, bu gün də davam edən tərəfli bir yanaşmadır.

Rəcəb Xəlil oğlu Səttərzadə Qarabağ atını öz əsərlərində — *Qarabağ atı* (1954), *Azərbaycan atçılığı* (1960) və *Atçılıq* (1971) — ətraflı araşdırmış, həmçinin Süleyman Həsənovla birlikdə *Qarabağ atının Dövlət Cins yetişdirmə Kitabı, Birinci Kitab* (1981) əsərini həmmüəlliflik etmişdir. O, rus müəlliflərinin Qarabağ atının xaricdə yaranması barədə iddialarını təkzib etmiş, cinsin tarixi, növləri və xüsusiyyətlərini sənədləşdirmişdir.

Rəcəb Xəlil oğlu Səttərzadə yazmışdır: “Qarabağ atı Azərbaycanın ən qədim, qiymətli və tanınmış at cinsidir.” O, Sergey Petrovich Urusov, professor Brauner, mütəxəssislər Simonov və Merder, almanlar Fitsinger, Gutgen-Chapski, professor İ.İ. Kalugin, süvari polkovniki Diterixs, Dubenski, Rudanovski, Cəfərov və digər rus yetişdiricilərin əsərlərini təhlil etmiş, və qeyd etmişdir ki, bu müəlliflər sadəcə bir-birinin əsərlərini təkrar edərək Qarabağ atının ərəb atından törədiyini iddia etmişlər.

Rəcəb Xəlil oğlu Səttərzadə həmçinin Qarabağ cinsinin yaradılmasını Pənahəli Xanın Nadir Şahın ərəb aygırlarını ələ keçirməsinə və ya Abbas Mirzənin ərəb atlarını hədiyyə etməsinə bağlayan hekayələrin tarixi baxımdan düzgün olmadığını açıqlamışdır. Pənahəli Xan yalnız 16 il hökmranlıq etmişdir (1747–1763), bu müddət yeni cins yaratmaq üçün yetərli deyildi. Hətta İbrahim Xan, 1762-ci ildə Fətəli Şah Əfşarın sarayında əsirlikdə olarkən atasına yazdığı məktubda öz qəhvəyi atının göndərilməsini xahiş etmişdir ki, qaçışına kömək etsin; bu, göstərir ki, qızılı qəhvəyi, sürətli və dözümlü atlar İbrahim Xandan əvvəl də Qarabağda mövcud olmuşdur.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, Qarabağ atı qədim cinsdir və qədim Azərbaycan atlarının bir növü kimi, ərəb atları haqqında hər hansı qeydlər mövcud olmamışdan çox əvvəl tanınmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Buna görə də, Qarabağ cinsinin 18-ci əsrin ortalarında ərəb və İran atlarının iştirakı ilə formalaşması nəzəriyyəsi əsassızdır. Qarabağ atı tamamilə orijinal və

Qarabağ aygırı “Tamar”

Qarabağ aygırı "Signal"
1959

14

saf qədim cinsdir, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu seçmə və yetişdirmə fəaliyyəti nəticəsində yaradılmışdır.

Qarabağ atının xanlıqlarda və bütöv Qafqazda geniş yayılması onun yerli cins olduğunu təsdiqləyir və onu ərəb və ya digər cinslərlə əlaqələndirən iddiaları təkzib edir. Orta əsr və xanlıq dövrlərində atların dəqiq sayı məlum olmasa da, süvari qoşunlarının mövcudluğu minik atlarının sayına dair fikir verir.

Uzun illər boyunca əsassız iddialar mövcud idi ki, Qarabağ atı ərəb və ya digər cinslərin törəməsidir. Lakin 19-cu əsrdə bir sıra rus müəllifləri təkrar-təkrar vurğulamışdır ki, Qarabağ atı yerli cinsdir. Dubenski bütün Cənubi Qafqaz at cinslərini Qarabağ atının törəmələri kimi qiymətləndirmişdir. Mütəxəssis Nanni qeyd etmişdir ki, tanınmış Cənubi Qafqaz şəxslərinin əksər aygırları Qarabağ atları olmuş, Tbilisidə yalnız bir neçə türkmən aygırı və bir ərəb aygırı olmuşdur.

R.Sattarzadə K.C. Diterixs'in 1882-ci ildə Rudanovskiye cavab olaraq yazdığı məqaləyə istinad edərək, Qarabağ atının zəif uyğunlaşması və məhdud yayılması barədə iddiaların əsassız olduğunu vurğulamışdır. Diterixs qeyd etmişdir ki, 1830-cu ildə Qarabağdan 200 kısırak cənubi Rusiya quberniyalarına göndərilmiş və orada uğurla çoxalmışdır. 1842–1860-cı illərdə Qarabağ fermalarında 7,000–9,000 kısırak olduğu bildirilir, burada xüsusi mülkiyyət atları daxil deyil, onları da nəzərə alsaq, say ikiqat artır. 1891-ci il hərbi at siyahısına görə, Gəncə və Bakı quberniyalarında 5,000 Qarabağ atı və qarışıq cins kısırak, əsasən Şuşa, Cavanşir, Gəncə və digər dairələrdə isə 2,000 saf cins Qarabağ atı olmuşdur.

19-cu əsr ərzində Qarabağ aygırları və kısırakları Ozarov, Korduba, Xarkov və Rostopçin fermalarına göndərilmişdir. Qarabağ dağ atları Orlov minik atı cinsinin inkişafına töhfə vermişdir. 1860-cı illərə qədər rus komissiyası nəticəyə gəlmişdir ki, İrana şöhrət gətirən at cinsi Qarabağ xanlığında yaranmışdır. Rus mütəxəssisləri qeyd etmişdir ki, Qarabağ cinsinin keyfiyyəti ərəb atı ilə rəqabət apara bilər.

Təkrarlanan beynəlxalq sərgilərdə görünüşü, addımı, çevikliyi və zərifliyi ilə daim tanınan Qarabağ atı atçılıqda və yeni cinslərin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin 20-ci

əsrin birinci yarısında siyasi və iqtisadi proseslər, kolxozlaşdırma və digər amillər bu məşhur cinsin diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. II Dünya Müharibəsi zamanı hərbi nəqliyyat məqsədilə atçılığa diqqət artırılmış, bu da Azərbaycan atçılığının elmi tədqiqatına və bir sıra əsərlərin nəşrinə gətirib çıxarmışdır.

Qarabağ xanlığında “qızıl dövr” – Orta əsrlər Qarabağ atlarının “qızıl dövrü” hesab olunur, xüsusilə 17–18-ci əsrlərdə Qarabağ xanlığında. Asiya və Qafqazın ən qədim at cinslərindən biri kimi tanınan Qarabağ atları Şuşa, Ağdam və ətraf bölgələrdə geniş şəkildə yetişdirilirdi. Xanın at damazlıq təsərrüfatların atın inkişafında həlledici rol oynamışdır. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun “Qarabağnamə” əsərinə görə, xanlığın damazlıq təsərrüfatlarında aygırları saymaqla 3,500-dən çox kısırak saxlanılırdı. Bu atlar gözəlliyi, dözümlülüyü, çevikliyi və sürəti ilə Cənubi Qafqaz, İran və Türkiyədə şöhrət qazanmışdır.

VIII əsr ərəb mənbələri bildirir ki, İslamın Azərbaycanda yayılmasından sonra qızılı rəngli Qarabağ atları yüksək tələb görmüşdür və təxminən 60,000 at Ərəbistana ixrac edilmişdir. Bu, onların qədim dövrlərdə belə beynəlxalq dəyərini göstərir. Qarabağ atları kənd təsərrüfatında, məsələn, taxıl əzməkdə istifadə olunmaqdan fərqli olaraq, əsasən minik, hərbi məqsəd və nümayiş üçün yetişdirilirdi. Onları fərqləndirən xüsusiyyətlər — limon rəngli, qızılı-sarı və ya canlı narıncı palto, incə dəri, parlaq yelesi və çevik hərəkətləri — onları unikallaşdırırdı. Panah Xan, İbrahim Xan və Mehdiqulu Xan kimi xanlar damazlıq təsərrüfatlarını yüksək səviyyədə idarə edərək nümunəvi atlar yetişdirirdilər. Şairə Xurşudbanu Natəvanın damazlıq təsərrüfatı da məşhur idi və onun atları beynəlxalq sərgilərdə mükafatlar qazanmışdır.

XIX əsr: Rusiya imperiyası və qlobal tanınma – 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi cins üçün həm imkanlar, həm də çətinliklər yaratdı. Xanlığın ləğvi yerli damazlıq təsərrüfatlarına mənfi təsir göstərsə də, Qarabağ atları Rusiyada və Avropada öz nüfuzunu qoruyub saxladı. 1832-ci ildə Qarabağ vilayətində 11 damazlıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi, burada 250 aygır və 1,400 kısırak vardı. Feodal xadimlər atları satış üçün yetişdirir, böyük kısırak sürülərini saxlayır və tayları ixrac edirdilər. 1831-ci ildə Qarabağ atının qiyməti 30–300 çervonets arasında dəyişirdi ki, bu da o dövr üçün böyük məbləğ idi.

15

Qarabağ aygırı “Seyvar”
1949

*Qarabağ aygırı "Sultəkin"
1953*

1866-cı ildə polkovnik K.A. Diterikhs "Konnozavodstvo" jurnalında "Qarabağ Atçılığına Baxış" əsərini nəşr etdirdi ki, bu, cins haqqında ilk elmi sənəd hesab olunur. Diterikhs Qarabağı atlar üçün təbii vətən kimi təsvir etmiş, cinsin inkişafının yerli xalqın iqtisadi ehtiyacları, həyat tərzı və mədəni ənənələri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır. O, Qarabağ atlarının xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

1870-ci illərdə Yelizavetpol damazlıq təsərrüfatı Qarabağda yaradıldı, burada Qarabağ kısırakları bəzən Ərəb və Anglo-

16 lo-Ərəb aygırları ilə kəsişdirilirdi. Cins beynəlxalq sərgilərdə böyük uğur qazandı. 1867-ci ildə "Xan" adlı Qarabağ atı Parisdə Dünya Kənd Təsərrüfatı Sərgisində ən yüksək mükafata layiq görüldü. 1869-cu ildə Ümumrusiya sərgisində "Maymun" gümüş medal, "Toxmaq" bürünc medal və Xurşudbanu Natəvanın "Əlyetmez" sertifikat aldı. Qarabağ atları Rusiyaya, Şimali Qafqaza, Don bölgəsinə və Avropaya ixrac edilmiş, Kabardin və Don kimi cinslərin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərmişdir. 1823-cü ildə britaniyalılar Mehdiqulu Xan fermasından 60 kısırak yüksək qiymətə alaraq Hindistana apardılar. 1891-ci ildə Gəncə və Bakı quberniyalarında 5,000, Şuşa və Cavad rayonlarında 2,000, Tiflisin Sixağ və Telov rayonlarında isə 200 Qarabağ atı qeydə alınmışdır.

Lakin 19-cu əsrin sonlarında feodal-iqtisadi quruluşun zəifləməsi, Rusiya imperiyasına inteqrasiya və geniş miqyaslı kısırak ixracı səbəbindən cinsin sayı azalmışdır. 1914-cü ildə rus hərbi zabiti B.A. Çudovski yazırdı ki, Qarabağ atları Qafqazdakı yürüşlərdə və İran-Türkiyə sərhədlərində misilsiz dözümlülük göstərmiş, isti iqlimdə Kabardin atlarını qabaqlayaraq artıq tərləmədən uzun müddət işləyə bilmişdir.

Çətinliklər və bərpa tədbirləri –XX əsrin əvvəlləri Qarabağ atlarının sayına və genetik təmizliyinə ciddi təhlükələr yaratdı. 1926-cı ildə professor İ.İ. Kaluginin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya nəticəsində Azərbaycanda saf Qarabağ atlarının qalmadığı müəyyən edilmiş və bəzi sovet tədqiqatçıları cinsin yox olduğunu iddia etmişdir. Lakin professorlar R.X. Səttərzadə və A.A. Ağabəyli bununla razılaşmayaraq, cins xüsusiyyətlərinin zəifləməsinin yox olma demək olmadığını qeyd etmişlər. 1920-ci illərdə Şəki "Daşuz" təsərrüfatında xanlığa aid damazlıq qalıqları aşkar edilmiş, burada "Bala Maymun," "Nadir," "Nadir II" və "Şamilçik" kimi aygırlar mövcud olmuşdur.

1921-ci ildə 20 ayğırdan ibarət mərkəzi atçılıq stansiyası yaradılmış, atlar yaz aylarında Şəki, Şamaxı, Ağdaş, Qazax, Göyçay və Şuşa stansiyalarına paylanır və sonra mərkəzi stansiyaya qaytarılırdı. Arxiv sənədlərinə görə, bu aygırların 12-si Qarabağ tipinə aid idi. 1933-cü ildə Laçında dövlət damazlıq təsərrüfatı, 1934-cü ildə isə Şəki (No. 71 "Daşuz" DDKTIM) və Qusar (No. 75 Xil) təsərrüfatları yaradılaraq bir çox Qarabağ atları birləşdirilmişdir.

Cinsin 20-ci əsrdəki ən əhəmiyyətli hadisəsi 1948-ci ildə Ağdam Damazlıq Təsərrüfatının yaradılması olmuşdur. Bu, SSRİ Nazirlər Soveti Qərarı №1681 (8 oktyabr 1948) və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Qərarı №583 (27 may 1949) ilə rəsmiləşdirilmişdir. 1946-cı ildə xüsusi komissiya (N. Əfəndiyev, S. Cəfərov, S. Ağuşeviç) Ağdam, Şuşa, Xocavənd, Bərdə, Yevlax və

Tovuz rayonlarından 60 Qarabağ atını (59 kısırak, 1 aygır) seçmişdir. 1947-ci ildə 27 kısırak tipik Qarabağ atları kimi müəyyən edilmişdir. Bu atlar ilkin olaraq 1948-ci ildə Xalda quşçuluq sovxozuna köçürülmüş, lakin isti yaylar və uyğun olmayan torpaq səbəbindən 1949-cu ildə təsərrüfat Ağdam yaxınlığındakı Göytəpəyə köçürülmüşdür. 1952-ci ildə altı tipik Qarabağ atı Moskva All-Union Kənd Təsərrüfatı Sərgisinə göndərilmişdir.

1956-cı ildə Sovet hökuməti Ağdam Damazlıq Təsərrüfatında yetişdirilmiş “Zaman” adlı Qarabağ aygırını Böyük Britaniyanın II Elizabet Kraliçasına hədiyyə etmiş, bu, cinsin beynəlxalq tanınmasını nümayiş etdirmişdir. 1960–1970-ci illərdə atçılığın inkişafı, Ağdam Damazlıq Təsərrüfatının infrastrukturunun gücləndirilməsi və at yarışlarına artan maraq nəticəsində cinsdə böyümə müşahidə edilmişdir. Cins daxilində nəsil xətləri və filiallar yaradılmış, atlar All-Union sərgilərində və yarışlarında fəal iştirak etmişdir. 1980-ci illərdə Qarabağ atları Moskva hərəracları vasitəsilə Almaniya, Hollandiya, İsveçrə, İtaliya və Fransaya satılmışdır. İsveçrəli at sahibi Hans Hutmeyer 1867-ci il Ümumrusiya Sərgisində mükafat qazanmış “Əl-yetmez” Qarabağ atının heykəlini malikanəsinin qarşısına ucaltmışdır.

1993-cü işğal və müasir bərpa – 1993-cü ildə Ağdamın erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı Qarabağ atlarının gen fonduna ciddi zərbə vurmuşdur. Damazlıq təsərrüfatı Ağcabədi rayonunun Xamtorpaq kəndinə köçürülmüşdür. Bu çətinliklərə baxmayaraq, cins qorunmuşdur. 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Atçılıq haqqında” Qanunun qəbul edilməsi onun bərpası üçün hüquqi çərçivə yaratmışdır. 19 noyabr 2014-cü il tarixli Prezident Fərmanı (“Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək göstərilməsi haqqında”) və 21 avqust 2015-ci il tarixli Prezident Fərmanı (“Maldarlığın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında”) gen fondunun qorunmasında mühüm rol oynamışdır. 2017-ci ildə Prezidentin Ehtiyat Fondundan ayrılan 2 milyon manat Qarabağ Atçılıq Kompleksinin tamamlanmasına imkan vermişdir.

2010-cu ildə Ağdamda məcburi köçkünlər üçün yeni yaşayış məntəqəsinin açılışı zamanı Prezident İlham Əliyevə Qarabağ atı təqdim edilmişdir. O vaxt Ağdam Damazlıq Təsərrüfatında təxminən 500 at saxlanılırdı. 2016-cı ildə Qarabağ atları Böyük Britaniyada II Elizabet Kraliçanın 90 illik yubiley tədbirində böyük maraq doğurmuşdur. Almaniya Verena Solia rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən “Qarabağ Atları Dostları” klubu və Qarabağ atları kataloqunun nəşri cinsin beynəlxalq tanınmasına töhfə vermişdir.

17

*Qarabağ madyanı Azeliya və
Yasmin, 1960*

Mədəni və tarixi əhəmiyyət – Qarabağ atları Azərbaycanın mədəni irsinin vacib hissəsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında atlar Oğuz həyat tərzinin ayrılmaz elementi kimi təsvir edilmişdir. Məşhur at nümunələrinə Qazan Xan atı, Koroğlu Qiratı və Qaçaq Nəbinin Bozadı daxildir. Dastanda atlar "Şahbaz," "Qaraqıç" və "Qazılıq" adları ilə tərif olunur, onların

döyüşdə roluna xüsusi diqqət yetirilir. Qarabağ atları ilə oynanan ənənəvi at oyunu Çovqan 2013-cü ildə UNESCO-nun Təxirəsalınmaz Qorunmalı Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

Qarabağ atları həmçinin poçt markalarında əks olunmuşdur; bu markalar 1993, 1995, 2006 və 2011-ci illərdə buraxılmışdır. Fransız yazıçısı Jan-Luî Guraudun “Qarabağ atları” kitabı və “Sarılar: Qarabağ Atının İzi ilə” sənədli filmi cinsin tarixi və mədəni əhəmiyyətini daha da məşhurlaşdırmışdır.

Qarabağ atları Azərbaycanın qədim atçılıq ənənələrini və mədəni irsini təcəssüm etdirir. Onlar e.ə. V minillikdən başlayaraq Qarabağ xanlığı dövründə, Rusiya imperiyasında tanınmış və müasir dövrdə bərpa olunmuşdur. Bu atlar gözəlliyi, dözümlülüyü və sürəti ilə daim təqdir edilmişdir. Çətinliklərə baxmayaraq, dövlət səviyyəsində görülən tədbirlər cinsin əvvəlki şöhrətini bərpa etmiş, Qarabağ atlarının Azərbaycanın milli qürurunu dünya səhnəsində təmsil etməsini təmin etmişdir.

21

“Qarabağ Atçılığına Baxış” Məqaləsi

Polkovnik K. A. Diterikhs XIX əsrdə Rusiya imperiyasının atçılıq mütəxəssislərindən və hərbi rəsmi şəxslərindən biri olmuşdur. Rusiya Dövlət Atçılıq Zavodları İdarəsinin (Rusiya imperiyasının rəsmi qurumu) xahişi ilə o, Azərbaycan ərazisində Qarabağ bölgəsinə xüsusi ekspedisiya həyata keçirmiş və Qarabağ atlarının orijinal xüsusiyyətlərini, cinsini və tətbiq imkanlarını öyrənmişdir.

Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq, Diterikhs 1866-cı ildə “Qarabağ Atçılığına Baxış” adlı məqaləni yazmışdır. Məqalə Konnozavodstvo jurnalında dərc edilmiş və Orta əsrlərdən XIX əsrə qədər Qarabağ cinsinin vəziyyətini təsvir edən ilk elmi işlərdən biri hesab olunur. Bu məqalə Azərbaycan atçılıq tarixində mühüm yer tutur.

Diterikhs qeyd etmişdir ki, Qarabağ Qərbi Asiyanın bir hissəsi kimi atın təbii vətəni sayılan bölgələrdən biridir. O, Qarabağ cinsinin yaranması və inkişafının yalnız yerli əhalinin maddi-iqtisadi tələbləri ilə deyil, həm də onların həyat tərz, mədəniyyəti və əsrlər boyu qorunub saxlanmış milli ənənələri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Məqalə Rusiya imperiyasının atçılıq sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə Qarabağ atlarını öyrənmək səyləri çərçivəsində hazırlanmışdır. Diterikhs müşahidələrini Qarabağın dağ-

lıq ərazilərində, xüsusilə xəlifəlik dövründə atçılıq mərkəzlərində (məsələn, Şuşa və ətrafı) aparmışdır.

O, Qarabağı atların təbii vətəni kimi təsvir etmişdir, çünki bölgənin dağlıq relyefi və iqlim şəraiti at cinslərinin inkişafı üçün əlverişli idi. Qarabağ atının formalaşmasını yalnız iqtisadi tələblərlə deyil, həm də bölgənin mədəni və sosial xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmişdir. Məqalə xüsusilə Qarabağ xanlığının atçılıqda mühüm rolunu, xüsusilə Şuşa ətrafında atçılıq mərkəzlərinin toplanmasını vurğulayır.

Diterikhs həmçinin Qarabağ atlarının sürət, dözümlülük və gözəllik baxımından üstünlüklərini qeyd etmiş, onları həm hərbi, həm də idman məqsədləri üçün tövsiyə etmişdir. Məqalə Qarabağ atlarının unikal xüsusiyyətlərini və tarixi əhəmiyyətini sənədləşdirən ilk elmi analizlərdən biri olmaqla yanaşı, onların fiziki üstünlüklərini, Qarabağ xanlığının atçılıq ənənələrini və hərbi potensialını da əks etdirmişdir.

Diterikhs yazmışdır ki, Qarabağ at cinsinin əsasını “Xan Sarılar Köhləni” və “Sarılar” kimi tanınan nəsilər təşkil etmişdir. Bu atlar əsasən Şuşa ərazisində yetişdirilmiş və son minilliklərin Şərqi atlarının nəslini əks etdirən, digər cinslərlə isə minimal şəkildə qarışmış atlar olmuşdur.

Məqalənin əsas məzmununda Diterikhs Qarabağı Qərbi Asiyanın bir hissəsi kimi təsvir etmiş və bölgənin atın təbii vətəni hesab edildiyini vurğulamışdır. O, Qarabağ cinsinin yaranması və inkişafının yalnız yerli əhəlinin maddi-iqtisadi ehtiyacları ilə deyil, həm də onların həyat tərz, mədəniyyəti və əsrlər boyu qorunub saxlanmış ənənələri ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir.

Məqalə Rusiya imperiyasının rəsmi atçılıq proqramlarına Qarabağ atlarının daxil edilməsinə töhfə vermişdir. Bu gün də məqalə Azərbaycanın milli atçılıq irsi ilə bağlı tədqiqatlarda əsas istinad mənbəyi kimi istifadə olunur. Məqalədə Qarabağ atlarının Azərbaycanın qədim maldarlıq irsinin simvolu olduğu vurğulanır. 18–19-cu əsrlərdə Qarabağ xanlığı bu cinsin inkişafında aparıcı rol oynamışdır. Diterikhsin tədqiqatları imperiya dövründə Qarabağın iqtisadi və hərbi potensialını qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılmışdır.

Məqalənin tam mətni ilkin olaraq rus dilində dərc edilmişdir (görünür “Взгляд на карабахское коневодство” və ya oxşar başlıq altında), lakin müasir tədqiqatlarda Azərbaycan dilinə tərcümələri və xülasələri mövcuddur.

Məqalənin Məqsədi

- Məqalə Qarabağ atlarının genetik saflığı, iqtisadi dəyəri və hərbi əhəmiyyəti barədə sistemli elmi müşahidələri təqdim edir.
- Yazılmasının məqsədi Qarabağ atlarının Rusiya süvari qoşunları üçün uyğunluğunu və İmperiyanın atçılıq sənayesində istifadəsini qiymətləndirmək olmuşdur.

23

Qarabağ Atlarının Xüsusiyyətləri

Diterikhs və digər çağdaş tədqiqatçılar XVIII-XIX əsrlərdə Qarabağ atlarının aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulamışlar:

Bədən quruluşu

Dağ atı nisbətləri: Qarabağ atları harmonik və kompakt bədən quruluşuna malik idi. Baş boyunla nisbətdə uyğun, ön hissə güclü, nalbəndləri möhkəm, arxa düz və əyər sahəsi yaxşı müəyyən olunmuşdu.

Hərəkət qabiliyyəti: Qısa boyun və çevik ağırlıq mərkəzi sayəsində atlar yüksək sürətlə hərəkət edərkən də ani dayanmaq və çevik manevr etmək qabiliyyətinə malik idilər.

Boy: Orta hesabla 140–150 sm olub, bu da dağlıq ərazilərdə hərəkət etmək üçün ideal ölçüdür.

Cənub atlarına aid xüsusiyyətlər:

Dəri və xəz: İnce, quru dəri və parlaq, ipək kimi tüklər. Onlar xüsusilə “qızılı-alov” (zard rəngli) tonları ilə məşhur idi.

Xasiyyət: Sanguin-xolerik tip, canlı və enerjili idi. Eyni zamanda, onlar cənub atlarına xas bəzi zəifliklər göstərirdi, məsələn, soyuğa həssaslıq.

Estetik cəhətdən cəlbedicilik: Onların parlaq görünüşü və zərif hərəkətləri diqqəti çəkirdi, xüsusilə yarışlarda və sərgilərdə.

Saflıq və Davranış

Genetik təmizliyi: Qarabağ atları, xüsusilə “Xan Sarılar Köhləni” və “Sarılar” xətləri, digər cinslərlə demək olar ki, qarışmamışdı və özünəməxsus keyfiyyətlərini qoruyurdu.

Sadiqlik: Onlar sahibinə bağlılığı, məqsədli baxışı və incə davranışı ilə seçilirdilər. Bu xüsusiyyətlər onları həm hərbi, həm də mülki istifadə üçün qiymətli edirdi.

Tarixi Köklər

Qarabağ atları Şərqi at cinslərinin nəslindən hesab olunur və minilliklər boyu bu bölgəyə yayılmışdır. Diterikhs qeyd etmişdir ki, “Xan Sarılar Köhləni” növü Qarabağ xanlığının ənənəvi atçılıq mədəniyyətinin məhsuludur. Xüsusilə Şuşa rayonu atçılığın mərkəzi kimi vurğulanır, çünki ən yaxşı nəsil atlar orada yetişdirilirdi.

Qarabağ Atçılığının İnkişafı

- **XVIII-XIX əsrlər:** Qarabağ xanlığı atçılıqda öncül mövqeyə malik idi. Qarabağ atlarının Nadir Şahın ordularında istifadəsi onların hərbi əhəmiyyətini göstərirdi. Bu atlar döyüş meydanında sürət və dözümlülük baxımından üstün idilər.
- **1870-ci illər:** Yelizavetpol (indiki Gəncə) bölgəsində təsis edilən at təsərrüfatı Qarabağ atçılığının sistemli inkişafına təkan verdi. Burada ən yaxşı Qarabağ kısıraqları toplanır və bəzən Ərəb və ya Anglo-Ərəb cinsləri ilə cütləşdirilirdi. Bu, keyfiyyətin yaxşılaşdırılması məqsədi daşısa da, bəzi hallarda genetik təmizliyə təsir edirdi.

Məqalənin Əhəmiyyəti

- **Elmi töhfə:** Diterikhsin məqaləsi Qarabağ atlarının Rusiya imperiyasının atçılıq proqramlarına daxil edilməsinə kömək etdi. Onun tədqiqatları atların hərbi (piyada atı) və idman (at yarışları) məqsədləri üçün potensialını vurğuladı.
- **Mədəni irs:** Məqalə Qarabağ atlarının Azərbaycan milli mədəniyyətindəki rolunu sənədləşdirdi və onların global səviyyədə tanınmasının əsasını qoydu.
- **Müasir dövr:** Bu gün Qarabağ atları Azərbaycanın milli simvollarından biri kimi qorunur. Müasir tədqiqatçılar (məsələn, Səməd Vəkilov) Diterikhsin məqaləsindən cinsin tarixini öyrənmək üçün istifadə edirlər. Ağdam At Təsərrüfatı bu irsin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Qarabağnamələrdə Qarabağ Atları

Qarabağnamələr dəyərli tarixi mənbələr olaraq Qarabağ xanlığının siyasi, mədəni və iqtisadi həyatını sənədləşdirir. Əhatə etdiyi mövzular arasında atçılıq xüsusi önəm daşıyırdı, çünki bu sahə bölgənin iqtisadiyyatı və kimliyi üçün mərkəzi rol oynayırdı. Bu xronikalar yalnız faktiki məlumat vermir, həm də Qarabağ atlarının yerli və beynəlxalq səviyyədə qazandığı nüfuzu əks etdirir.

Rzaqulu bəy Mirza Camal oğlu, xroniklərdən biri, yazırdı ki, Qarabağ atları həm İranda, həm də Türkiyədə böyük şöhrət qazanmışdı. Xanların ilxları (at sürüləri) 3,500-dən çox kısırakdan ibarət idi və bu rəqəm əyani olaraq atçılığın təşkilatlanmış və geniş miqyaslı olduğunu göstərir; bu, at sürülərinin idarə edilməsinin təsadüfi fəaliyyət olmadığını, əksinə xanlığın sosial-iqtisadi quruluşuna dərin inteqrasiya olunmuş dövlət səviyyəli iş olduğunu ortaya qoyur.

İnturist

26

Qarabağnamələr vurğulayır ki, atçılıq yerli iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrindən biri idi. Qarabağ atları özünəməxsus növü, gözəlliyi, dözümlülüyü, yüngüllüyü və sürəti ilə Cənubi Qafqazda heyranlıq doğururdu. Onların şöhrəti Qafqazla məhdudlaşmayıb, beynəlxalq bazarlara da yayılmışdı. İngilis tacirləri Qarabağ atlarını Hindistandakı piyadə qüvvələri üçün alırdılar ki, bu da həm cinsin yüksək keyfiyyətini, həm də onun hərbi istifadədə strateji əhəmiyyətini göstərir.

İntokorf

Fiziki cəhətdən Qarabağ atları qızılı rəngli dəriləri, zərif bədən quruluşu və nisbətli proporsiyaları ilə seçilirdilər. Onların estetik cazibəsi, dözümlülük və qüvvə ilə birləşərək onları çox arzuolunan etmişdi. Digər regional cinslərdən fərqli olaraq, Qarabağ atları ağır kənd təsərrüfatı işlərində nadir hallarda istifadə olunurdu və yalnız bəzən ambarlarda taxıl döymək üçün işə salınırdı. Kənd təsərrüfatında məhdud istifadələri onların sadə işçi heyvanları deyil, lüks və hərbi at kimi dəyərini vurğulayırdı.

XIX əsrin əvvəllərində atçılığın miqyası və strukturu sistemləşmişdi. 1832-ci ildə Qarabağ vilayətində 11 atçılıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi və burada 250 əyərlik at və 1,400 kısırak saxlanılırdı. Böyük feodal ağaları atları yalnız şəxsi prestij üçün deyil, həm də gəlir məqsədilə yetiş-

Aşıq

dirirdilər: onlar kısırakları geniş miqyasda saxlayır, taylarını satırdılar və atçılığı gəlirli ticarət sahəsinə çevirirdilər. 1831-ci ildə qeydə alınan qiymətlər hər bir at üçün 30–300 çervonets arasında dəyişirdi ki, bu da həm cinsin iqtisadi dəyərini, həm də onun elit statusunu göstərirdi.

İqtisadi rolundan əlavə, Qarabağ atları xanlığın ixracatına da mühüm töhfə vermişdi. Onlar ticarət əlaqələrinin əsas elementi olmuş, bölgənin xaricdəki nüfuzunu artırmışdır. Bu atların ixracı təkcə gəlir gətirməklə kifayətlənməyib, həm də mədəni diplomatiya vasitəsi kimi çıxış etmiş, Qarabağı zəriflik və peşəkar heyvandarlıq diyarı kimi təqdim etmişdir.

Ümumilikdə, Qarabağnamələr Qarabağ xanlığında atçılığın mərkəzi rolunu canlı şəkildə göstərir. Qarabağ atları yalnız faydalı heyvanlar deyildi; onlar zənginlik, mədəni qürur və beynəlxalq prestij simvolu idi. Onların gözəlliyi, qüvvəsi və çevikliyi onları milli xəzinə statusuna qaldırmış, Qafqazın ən seçilmiş cinslərindən birinə çevirmişdir və bu miras tarixi yaddaşda yaşayır.

Qarabağ atlarının növləri

Qarabağ atının xarici görünüşü, rəngi və müxtəlif xüsusiyyətləri XX əsrin ortalarında R. X. Sattarzadə tərəfindən aparılmış tədqiqat və nəticələrə əsaslanır.

İntokorf

Sal-sal

28

Qarabağ cinsinə “Maymun” (Sevincli), “Qarnıyırtıq” və “Əlyetməz” (“Ceyran”) növləri daxildir. Qarabağ atının təsviri 21 may 1843-cü ildə təsdiqlənmiş Şuşa şəhərinin gerbində də yer almışdır.

“Maymun” tipli atlar geniş alın, bir qədər uzun üz, uzun bədən, güclü boyun və yaxşı inkişaf etmiş kürəklə fərqlənirdi. Digər növlərlə müqayisədə uzun məsafələrdə dözümlü, davamlı gəzintiyə uyğun və sakit təbiətli idilər. 1869-cu ildə “Maymun” tipli Qarabağ atı Rusiyanın at sərgisində gümüş medala layiq görülmüş və 300 rubl pul mükafatı qazanmışdır.

“Qarnıyırtıq” tipli atlar baş və uzun, dik boynu ilə çox cəlbedici idi. Onlar çevik, hamar hərəkətə malik, orta təbiətli və rahat addımla irəliləyən atlar idi. Lakin güc və dözümlülük baxımından “Maymun” tipindən geri qalırdılar.

“Əlyetməz” (“Ceyran”) tipi quru və yüngül, enerjili hərəkətə malik, yüksək tullanmaları ilə seçilən, çevik və hamar addımlı at idi. Güc və dözümlülük baxımından “Maymun” və “Qarnıyırtıq” arasında orta səviyyədə idi, lakin qısa məsafələrdə sürətə görə üstün idi. “Əlyetməz”dən törəyən boz at “Gülgün” adı ilə məşhurlaşmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində türkmən (Axal-Təkə) qanı ilə cinslərin qarışdırılması nəticəsində “Teke-Ceyran” adlı yeni tip meydana gəlmiş, hündür və sürətli olması ilə seçilmişdir. 1869-cu ildə “Əlyetməz” adlı al qara tay ikinci Rus sərgisində dövlət atçılıq zavoduna alınmışdır.

Məşhur Polyak əsilli rus heykəltəraşı Felix İqnatyeviç Xodoroviç (1840–1913) “Qarabağ atı Gülgün” heykəlini yaratmışdır. Azərbaycan şairi Xurşidbanu Natəvanın oğlu Mehdiqulu Xan Üsmiyevin “Gülgün” adlı qızıl rəngli Qarabağ atı vardı. At ov qəzasında öldükdən sonra Xodoroviçə heykəli hazırlamaq tapşırıldı. 1884-cü ildə Qafqaza sürgün olunan Xodoroviç burada 50 ildən çox yaşamış və Mehdiqulu Xanın qonağı olmuşdur. Heykəl uzun illər Xan evində saxlanmış və indi Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunur.

“Maymun”, “Əlyetməz” və “Qarnıyırtıq” növlərindən əlavə, Qarabağ atları rəngə görə növlərə də bölünürdü: “qalın sarılar” (qızılı tünd), “sarılar” (qızılı) və “xalis sarılar”. Onlar ümumiyyətlə sarı-qəhvəyi, sarı-qara, sarı-tünd qəhvəyi və açıq sarı tonlarla fərqlənirdilər.

Bu dövrdə “Toxmaq” adlı yeni tip yaranmışdır. Bu atlar nisbətən böyük, sürətli, dözümlü və qızıl-sarı rəngdə idi. 1869-cu ildə “Toxmaq” aygırı İkinci Rus Sərgisində bürünc medal qazanmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Kabardin saf cinsli minik atları ilə qarışdırma nəticəsində daha az tanınan və sonradan məhv olan xətlər yaranmışdır: “Şahmar”, “Durnalar”, “Ağaçdəli” və “Alagöz”.

Qarabağ atının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun limon rəngli qızılı və ya parlaq narıncı rəngli dərisidir. Digər işarələr ayaqlarda ağ ləkələr və alnın “təpəl-qaşqa” işarəsidir, xüsusilə “Əlyetməz” tipində.

Qarabağ atları tipik dağlıq minik atlarıdır, ayıq və ruhlu. Onlar çətin relyefdən keçə, daşlar arasında tullanma edə və çinqilli yollarda tırnaqlarını qoruyub saxlaya bilirlər. Bədən hissələri harmonik nisbətdədir: güclü boyun, möhkəm tırnaqlar, düz bel və görünən minik sahəsi.

Qarabağ atının quruluşu quru və güclüdür; baş nisbətli və zərifdir; kəllə, alın və burun sümükləri yaxşı inkişaf etmişdir; gözlər böyük və parlaqdır; döş geniş və dərin, kürək geniş, əzələlər yaxşı inkişaf etmişdir; təbiət ruhlu, oyunbaz və mehribandır; hərəkət rahat, yüksək və çevikdir.

Orta ölçülər: bel hündürlüyü 138.5 sm, kürək hündürlüyü 138.3 sm, bədən uzunluğu 142.1 sm, döş girthi 164.6 sm, döş dərinliyi 66.1 sm, döş genişliyi 33.7 sm, kürək genişliyi 45.1 sm, kürək uzunluğu 45.1 sm, baldır sümüyü 17.7 sm.

Qarabağ atları dağ dözümlülüyü və sürət baxımından üstünlük təşkil edir. Onlar sürətli qaçışda 50 km/saat, normal gediş sürəti isə 8 km/saat qədər çata bilirlər.

Persis

XX əsrdə Sovet kolxozlaşdırılması atçılığa mənfi təsir göstərmiş, atlar əsasən minik və çəkiddə işlədilmək üçün istifadə olunmuşdur. 1940-cı illərin sonlarına qədər genişmiqyaslı atçılıq təsərrüfatları yaradılmışdır.

Məşhur aygırlar: "Bala Meymun", "Nadir", "Nadir II", "Noxta", "Ataman", "Abadan", "Amazan", "İsmət", "Sultan". Məşhur kısıraklar: "Nazənən", "Xanımə", "Xınalı", "Sürət", "Şamama", "Şəkil", "Zəngi", "Zengin", "Bostan", "Zəmilə", "Bildirçin".

Tarixi və etnoqrafik tədqiqatlar Qarabağ atının Azərbaycan atçılığının inkişafında mühüm rol oynadığını təsdiqləyir.

Qarabağ atlarının növləri: Xarici və fiziki xüsusiyyətlər (əsas növlər)

Qarabağ atları Azərbaycanın milli irsinin parlaq simvolu kimi tanınır. Onlar ənənəvi olaraq dörd əsas növə bölünür: Maymun, Qarnıyırtıq, Əlyetməz (Ceyran) və Toxmaq. Hər növ xarici (görünüş) və fiziki xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu növlər XVIII–XIX əsrlərdə Qarabağ xanlıq təsərrüfatlarında yetişdirilmiş və ümumiyyətlə orta boy (144–154 sm), harmonik bədən quruluşu, nazik dəri, parlaq xəz (əsasən qızılı-qırmızı) və güclü ayaqlar ilə xarakterizə olunmuşdur. Aşağıda hər növün xarici və fiziki xüsusiyyətləri tarixi sənədlər və müasir tədqiqatlara əsasən təsvir edilmişdir.

Maymun növü

Maymun növü Qarabağ atlarının ən qədim və dözümlü növlərindən biridir, həmçinin "Xoşbəxt" adı ilə tanınır. Görünüşcə bu atlar zərif və sakitdir: kiçik, səliqəli baş; geniş burun dəlikləri; böyük ifadəli gözlər; orta uzunluqda düz boyun; nazik dəri, parlaq qızılı-qırmızı xəzlə örtülmüş; tünd qəhvəyi yel və quyruq; geniş döş; incə, lakin güclü ayaqlar. Xəz əsasən narıncı-qızılı, bəzən qəhvəyi ləkələrlə olur.

Maymun

Fiziki baxımdan Maymun atları uzun məsafələrə uyğunlaşmışdır: kompakt və əzələli bədən, düz bel və bel nahiyyəsi, möhkəm tırnaqlar və tullanma qabiliyyəti. Orta boyu 140–150 sm olub, dağlıq relyefdə hərəkəti asanlaşdırır. Xüsusi cəhətləri yüksək tullana bilmələri, idman və minik məqsədləri üçün üstünlükdür. Xasiyyəti sakit və itaətkardır, eyni zamanda dözümlüdür (uzun səfərlər üçün uyğundur). 1869-cu ildə bu növ bütünrusiya at sərgisində gümüş medalla mükafatlandırılmışdır.

Əhəmiyyəti

Mütəxəssislər bildirirlər ki, Qarabağ atları Rusiyada və Avropa ölkələrində atçılığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 1823-cü ildə ingilislər Mehdiqulu xanın təsərrüfatından 60 yumurtlayan ana atı yüksək qiymətə alaraq ölkələrinə aparmışlar. Bu cinsin çoxalma qabiliyyəti və işləmə potensialı həmişə diqqəti cəlb edib. XIX əsrin ortalarından Qarabağ atları Bütünrusiya və dünya sərgilərində iştirak etmiş, bol mükafatlarla təltif olunmuşdur. Ağdam At Təsərrüfatının atı “Sumqanda” iki yaşında 1,600 metr məsafəni 1 dəqiqə 54 saniyəyə, üç yaşında isə 2,400 metr məsafəni 2 dəqiqə 52 saniyəyə qət edərək rekord sürət göstərmişdir. Digər Qarabağ atları, məsələn, “Liston”, “Signal” və “Naliv”, fərqli vaxtlarda dünya səviyyəsində rekord nəticələr göstərmişdir. Bildirilir ki, müasir qum rəngli atların qızılı rəngi əsasən Qarabağ atlarından miras qalmışdır. Qarabağ atları müxtəlif beynəlxalq sərgi və yarışlarda şərəfli yerlər tutmuş, mükafatlar və medallar qazanmışdır. Bəzi atlar “Maymun”, “Toxmaq”, “Ağalar”, “Bayram”, “Zaman”, “Qaragözlü”, “Qafqaz güzəli” kimi adlarla iştirak etmiş və təkrar-təkrar qalib olmuşlar.

Qarabağ atının Avropaya gəlməsi 1956-cı ildə baş vermiş mühüm hadisə kimi qeyd olunur. Həmin il SSRİ rəhbəri Nikita Xruşşov Böyük Britaniyanın kraliçası II Elizabetə Ağdam At Təsərrüfatında yetişdirilmiş “Zaman” adlı Qarabağ atını hədiyyə etmişdir. Bu stallionun Sovet hökuməti tərəfindən kraliçaya hədiyyə edilməsi cinsin tarixində əhəmiyyətli bir hadisə hesab olunur. Məşhur cəngavər Əli Tağıyev həmin atı kraliçaya aparmışdır.

1960–1970-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi inkişafı, Ağdam At Təsərrüfatının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və at yarışlarına marağın artması Qarabağ atlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Təsərrüfatın yaradılmasından sonra cins daxilində xətlər və şöbələr formalaşmış, atlar həmin illərdə bir çox Bütünnittifaq sərgiləri və yarışlarında fəal iştirak etmişlər.

32

Toxmaq

1980-ci illərdə bir çox Qarabağ atları Moskva hərracları vasitəsilə Almaniya, Niderland, İsveçrə, İtaliya, Fransa və digər xarici ölkələrə satılmışdır. İsveçrə at sahibi Hans Hutmeyer məşhur XIX əsr Qarabağ atı “Əlyetməz”in heykəlini malikanəsinin önünə qoymuşdur; bu at Usmiyeva şahzadəsinin təsərrüfatına aid idi və 1867-ci il Bütönrusiya sərgisində mükafat qazanmışdı. XIX əsrdə Fransız qadınlar saçlarını Qarabağ atlarının qızılı-qəhvəyi xəz rənginə uyğun boyayırdılar. Bu gün Almaniyanın Frankfurt şəhərində Verena Solianın rəhbərliyi altında “Qarabağ Atlarının Dostları” klubu fəaliyyət göstərir və onun təşəbbüsü ilə Almaniya Qarabağ atları kataloqu nəşr olunmuşdur.

Qarabağ Atları və Filateliya

Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atlarına həsr olunmuş bir neçə poçt markası buraxılmışdır. İlk belə marka 1 fevral 1993-cü ildə təqdim olunmuşdur. Sonrakı markalar isə 30 noyabr 1995, 27 iyun 2006 və 16 noyabr 2011 tarixlərində Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin “Azərmarka” şirkəti tərəfindən buraxılmışdır.

Atüstü (Cəngavər) Oyunları

Ölkəmizdə qədim zamanlardan bəri digər idman növləri ilə müqayisədə xalq atüstü oyunları ilə daha çox məşğul olunmuşdur. Bu oyunların tarixi 24 əsrə yaxındır. Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyada atüstü oyunlar qəhrəmanlıq və cəsarətin simvolu olmuşdur. Lakin 1950-ci illərə qədər ölkədə atüstü oyunlarla bağlı məlumatlar açılmamışdı. Min il əvvəl həvəslə oynanmış oyunlar — Çövkən, Sür Papaq, Baharband, Yaylıq və başqaları — əksər insanlar, xüsusən gənclər üçün məlum deyildi. Bu məsələ respublikanın əməkdar məşqçisi Fikrət Hüseynovun diqqətini çəkmiş və o, bu sahədə araşdırmalara başlamışdır. Şübhəsiz ki, min ildən sonra milli atüstü oyunların bərpaı böyük axtarış və zəhmət tələb edirdi.

1958-ci ildə Gəncənin Bağmanlar qəsəbəsinin kənarında kiçik bir yarış meydanı yaradılmış; dörd kolxozdan seçilmiş atlarla atüstü oyunlar oynanmağa başlanmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Birləşmiş Sovetlər İttifaqı səviyyəsində milli atüstü oyunlarda iştirak edə bilmirdi. Bu problemi həll etmək üçün Gəncə ətrafında 10-dan çox kolxozda xüsusi komandalar yaradılmış və təlimlərə başlanmışdır. 1961-ci ildə Azərbaycan milli atüstü komandası Moskvada keçirilən yarışa dəvət olunmuşdur. İlk görüş Azərbaycan və Ermənistan cəngavərləri arasında olmalı idi; Azərbaycan komandası 3:1 hesabı ilə qalib gəlmişdir.

F. Hüseynov tərəfindən ilk dəfə bərpa edilmiş atüstü milli oyunlar 1958–1960-cı illərdə Gəncədə nümayiş etdirilmişdir. Onun söyləri sayəsində 1950-ci illərin sonlarında Çovqan öncül olmaqla bir neçə milli oyunlar yenidən canlandırılmışdır. Hüseynov on tarixi sənəd və folklor materiallarına əsaslanan xalq oyunlarını bərpa etmiş, yarış qaydalarını hazırlamış və əhaliyə broşürlər nəşr etmişdir. Bu oyunlar arasında “Piyalə və ox” (Kubok və ox), “Bahar-bənd,” “Sürpapaq,” “Gərdək qaçıрмаq” və başqaları vardır.

Nümunə kimi qeyd edilə bilər ki, dünyada bir neçə məşhur at cinsi mövcuddur və onlardan biri Azərbaycana məxsusdur.

Atüstü Oyunlar Azərbaycanda

Azərbaycan milli mədəniyyətində atüstü oyunlar qədim zamanlardan bəri ənənəvi idman növü kimi məşğul olunmuşdur. Bu oyunlar hərbi bacarıqların inkişafı, icmanın birləşdirilməsi və əyləncə məqsədilə oynanmışdır. Oyunlar xüsusilə Qarabağ və Şirvan bölgələrində geniş yayılmış, atın sürətini, dözümlülüyünü və çevikliyini vurğulamışdır. Tarixi mənbələr göstərir ki, bu oyunlar Nizami Gəncəvidən orta əsrlərin arxeoloji tapıntılarına qədər bir çox əsərlərdə qeyd olunmuşdur. Bu oyunların bir çoxu Mərkəzi Asiya və Fars mədəniyyətlərindən təsirlənmiş, lakin yerli Azərbaycan xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirilmişdir. Bu gün həmin oyunlar UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmiş və bayram və idman tədbirlərində bərpa olunur. Aşağıda bu oyunlardan bəzilərinə qısa nəzər yetirilir, ən ətraflı bölmə isə Çövkən oyununa həsr olunub.

Çövkən Oyunu

Çövkən Azərbaycanda ən məşhur atüstü oyun və milli idman növüdür, müasir polonun qədim forması kimi qəbul edilir. Oyun Qarabağ atları üzərində oynanır və 2013-cü ildə UNESCO-nun "Təcili Qorunması Zəruri olan Qeyri-Maddi Mədəni İrs" siyahısına daxil edilmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, oyun eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında Fərs torpaqlarında yaranmış və orta əsrlərdən etibarən Azərbaycanda populyar olmuşdur. Oyun Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində, "Kitabi-Dədə Qorqud" da və XI əsrə aid miniaturalarda təsvir olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar (məsələn, Oran-Qala yaxınlığında) XI əsrə aid Çövkən motivli qablar aşkar etmişdir. Oyun aristokratlar və hökmdar ailələr arasında populyar olmuş, XII əsrdə Bağdadda beynəlxalq turnirlər keçirilmişdir. Böyük İpək Yolu vasitəsilə oyun Hindistana və Avropaya yayılmışdır.

Qaydalar və Oyun Sahəsi

"Çövkən" adı türk dilində "çubuqla vurmaq" mənasını verir. Oyun düz, düzbucaqlı meydana keçirilir (200–300 m uzunluğunda, 100–150 m enində). Hər komandada 5 oyunçu iştirak

edir (2 müdafiəçi və 3 hücumçu), oyun Qarabağ atları üzərində oynanır. Oyunçular ənənəvi geyim (çuxta, etik) geyinir və 1–1,2 m uzunluğunda, ucu əyilmiş taxta çubuqla 8–10 sm diametrində dəri və ya taxta topu rəqibin qapısına (3–4 m uzunluğunda) vururlar. Oyun dörd dövrəyə bölünür (hər biri 7–10 dəqiqə) və fasilələr olur. Topa vurmaq üçün atın manevr qabiliyyəti vacibdir: atlar sürətli (40–50 km/s) və çevik olmalıdır. Topun qapıya yaxınlaşdırılması 5 xal, qola vurmaq isə 10 xal hesab olunur. Oyun zamanı ənənəvi musiqi (cazi, zurna və nəfəsli alətlər) səslənir, mədəni təsiri artır.

Tarixi və Mədəni Əhəmiyyət

Çövkən yalnız idman deyil, həm də köçəri mədəniyyətin simvoludur; at və minçinin birliyi, cəsarət və komanda ruhunu əks etdirir. Qarabağ xanlığında (XVIII–XIX əsrlər) könüllü atçılıq təsərrüfatlarında yetişdirilmiş atlar xüsusi olaraq bu oyun üçün hazırlanırdı. Şuşa və Çıdır düzündə keçirilən turnirlər mədəni festival formatına çevrilirdi. Bu gün oyun Şuşaya qayıdan yerli icmalar tərəfindən bərpa olunur, məktəblərdə dərslər keçirilir və beynəlxalq yarışlarda (məsələn, Bakıda) nümayiş olunur. İran, Tacikistan və Özbəkistanda oxşar formalar mövcuddur, lakin Azərbaycan versiyası Qarabağ atlarından istifadəsi ilə fərqlənir.

Müasir Vəziyyət

Hazırda Azərbaycan atçılıq mərkəzlərində, xüsusilə Ağdam və Şuşada təlimlər aparılır. UNESCO-nun qoruma proqramı çərçivəsində (2017–2019), Şəki və İsmayıllıda oyunçular haqqında məlumatlar toplanmış və məktəblərdə pilot proqramlar həyata keçirilmişdir. Çövkən həm idman, həm də turizm potensialına malikdir, çünki Qarabağ atlarının sürəti və oyunun dinamikası tamaşaçıları cəlb edir.

Digər Atüstü Oyunlara Qısa Baxış

- **Cirit (Jirit):** Atüstü nizə oyunu, iki komanda bir-birinə təxminən 1 m uzunluğunda dəri və ya taxta nizələr ilə vurmağa çalışır. Hərbi bacarıqları inkişaf etdirir və orta əsrlərdən populyardır. Müasir turnirlər bu ənənəni qoruyur.
- **Sürpapaq:** Oyunçular at üzərində hərəkət edərək yerə atılmış papaqları (şarvar) toplayır. Sürət və çeviklik tələb edir və Qarabağ bayramlarında oynanır.

- **Baharbənd:** Bahar bayramı oyunudur; atüstü yarışlar və simvolik rəqsləri əhatə edir. İnsanlar arasında birlik simvoludur və nadirən oynanır.
- **Yaylıq:** At üzərində baş örtüklərini toplamaq oyunu. Hər komanda beş baş örtüyü, 40 m məsafədə yerləşdirir və 30 saniyədə toplamalıdır. Sürət və dəqiqlik vacibdir.
- **Atüstü Güləş:** İki minici at üzərində güləşir. Dözümlülük və tarazlıq tələb edir, hərbi hazırlıqdan yaranmışdır.
- **Çıdır:** Dağlıq ərazilərdə at yarışları və maneələr. Çeviklik və atın idarəsi vacibdir.
- **Qızqov (Qız Ovçuluğu):** Minicilər yarış zamanı qızları qoruyur. Romantik və mədəni elementlər daşıyır.
- **Gərdəkqaçırma:** Atüstü maneələri keçmək və manevr etmək oyunu. Sürətli və bacarıqlı minicilik tələb edir. Tarixi mənbələrdə nadirən qeyd olunur.
- **Çoban Oyunu:** At üzərində mal-qaranı otarma və qoruma oyunu. Yarış və toplama elementlərini birləşdirir.
- **Qopuq:** At üzərində boş torbanı tutmaq və qaçmaq oyunu. Uşaqlar arasında populyardır və sürəti inkişaf etdirir.

Bu oyunlar Azərbaycanın atçılıq irsini qoruyur və Novruz kimi bayramlarda bərpa olunaraq həm mədəni, həm də idman ənənələrini davam etdirir.

Şirvan Atı Cinsi Haqqında Məlumat Ümumi Kontekst və Tarixi Məlumat

Şirvan atı Azərbaycanın yerli cinslərindən biridir və müəyyən şöhrət qazanmışdır. Lakin mənşəyi, yayılma ərazisi, iş qabiliyyətləri və görünüşü haqqında məlumat məhduddur.

2012-ci il məlumatına görə, Azərbaycanda atların sayı 77,208 baş idi. Ondan sonra atların sayı davamlı azalmışdır. 2016-cı il ilə müqayisədə atların sayı 5,542 baş azalmış, yəni 7,17 faiz azalmışdır və ölkədə ümumi at sayı 71,666 başa düşmüşdür. Atların sayının azalmasının əsas səbəbi qeyri-rəsmi yerli istehlakdır. 2016-cı ilə qədər Azərbaycan at ixrac etməmişdir. 2016-cı ildə isə 1,155 at ət məqsədi ilə xaricə göndərilmişdir. Azərbaycanın at ətinin ixrac etməsinin səbəbi daxili bazarda ət qiymətinin aşağı olmasıdır. Dünya ortalama at ətinin idxal qiymətləri nəzərə alındıqda, Azərbaycandan ixrac edilən at ətinin qiyməti təxminən iki dəfə aşağıdır. Qazaxıstan Azərbaycandan at ətinin əsas ixrac alan ölkədir.

Ədəbiyyatda Atlar

Azərbaycan ərazisində mövcud olan atçılıq ənənələrinə dair tam təsəvvür ədəbiyyat abidələri, tarixi irs, dövlətçilik tarixi, iqtisadi həyat və xalqımızın həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyəti vasitəsilə əldə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan atlarının cinsləri, növləri, xarici xüsusiyyətləri və bədən quruluşu haqqında maraqlı məlumatlar verir.

Məsələn, Dədə Qorqud Banıçıçəyi Beyrəkdən xahiş etməyə gedərkən Bayındır Xanının atçılığından ona iki at verilmişdir: “Bayındır Xanının tayından gətir iki sürətli at: biri Keçi-başlı Keçər aygır, biri Toğlu-başlı Turı aygır.” Beləliklə, eposun qəhrəmanı Dədə Qorquda iki məşhur at təqdim olunur. Burada Toğlu-başlı Turı aygır nisbətən zəif, Keçi-başlı Keçər aygır isə daha güclü hesab olunur: “Toğlu-başlı Turı aygır yoruldu; Dədə Qorqud Keçi-başlı Keçər aygır üzərinə mindi.”

Oxşar detallara “Koroğlu” eposunda da rast gəlinir. İlk növbədə, qəhrəman Koroğlunu atları Qırat və Dürat olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İkincisi, bu atlar Koroğlunun əsas döyüş qüvvəsini təşkil edir və Hasan Xanının tayından götürülmüşdür. Üçüncüsü, eposda Qırat müqayisəsiz güclü, Dürat isə nisbətən zəif təsvir olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”da qeyd olunan atlar — Keçi-başlı Keçər, Toğlu-başlı Turı, Qırat və Dürat — həm xarici görünüş, həm də xüsusiyyətlər baxımından tarixən Azərbaycanda geniş yayılmış Qarabağ və Dilboz cinslərinə bənzəyir. Arxeoloji sübutlar və eposlardan götürülmüş məlumatlar göstərir ki, XVIII əsrin ortalarından bu atlar selektiv şəkildə yetişdirilmiş, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yayılmış və əsasən minik atı kimi istifadə edilmişdir.

40 Azərbaycanın xalq folkloru və tarixi eposlarında atlara böyük sevgi və hörmət göstərilir. Məşhur nümunələr arasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xanın atı, Koroğlunun atı Qırat və Qaçaq Nabinin Bozati atları vardır. Azərbaycan şairləri, məsələn, Qazi Burhanəddin, İmadəddin Nəsimi və Rükəddin Məsud Məsihi, əsərlərində çoxqan oyunundan bəhs etmişlər. Məsihi çoxqanı qəzəl motivi kimi istifadə etmişdir, bu da XVII əsrdə oyunun geniş sevilib oynandığını göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “Oğuz döyüşçülərinin” gücü həm silahlarında, həm də atlarında idi. At, Oğuz həyat tərzinə aid mühüm element hesab olunurdu. Oğuzlar at üzərində doğulub, at üzərində yaşayıb həyatlarını sürdürmüşlər. Eposda atlar çox gözəl sözlərlə tərif olunur; ön sözlərdə deyilir: “Cəsur kişi atını tanımalıdır,” — bu da atın Oğuz üçün nə qədər yaxın olduğunu göstərir.

Dədə Qorqudun hikmətli sözlərində də atlara rast gəlirik: “Qeyri-sabit minicinin boz-ağ atı tökülməməlidir.” Eposun qəhrəmanı Qazan xan “qəhvəyi atın nalı” ilə tərif olunur. “Şahbaz atlar böyük sayda,” “qaraquç atlar,” “ərəb atları,” “külün,” “qazılıq atlar” kimi ifadələr göstərir ki, epos dövründə atçılıq inkişaf etmişdir.

Eposun qəhrəmanı Beyrək inanıbdır ki, o, atı ilə birlikdə digər dünyaya gedəcək; ata atı dost-qardaş kimi xitab edir və ona ən gözəl ad verir. At sahibinin hisslərini anlayır və onun həyatına təsir göstərir. Hekayədə döyüşçülərin əsas qüvvəsi süvari idi, buna görə at hərbi taktika və ani hücumlar üçün həyatı əhəmiyyət daşıyırdı. Eposda deyilir: “Ayaq əsgəri ümidini itirir,” — yəni “ayaqla döyüşənlərin ümidinə yer yoxdur.” At olmadan Oğuzlar bacarıqlarını nümayiş etdirə bilməzdi: “Əgər at işləməzsə, insan öyünə bilməz. Bacarıq atındır.”

Qarabağ Atçılıq Kompleksinin Açıılış Mərasimi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Birinci Xanım Mehriban Əliyeva Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Heyvanlar üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutuna tabe “Qarabağ Atçılıq Müəssisəsi” MMC-nin Qarabağ Atçılıq Kompleksinin açılış mərasimində iştirak ediblər.

Qarabağ, ölkəmizin cazibədar bölgələrindən biri olaraq, yalnız təbii gözəlliyi, ecazkar musiqisi, qədim abidələri və incə xalçaları ilə deyil, həm də nadir at cinsi ilə məşhurdur. Qarabağ atları Azərbaycanın milli sərvəti olmaqla yanaşı, dünyanın ən qədim mədəni at cinslərindən biridir və burada əsrlər boyu xalqın seçmə üsulu ilə formalaşmışdır. Qarabağ xan tayları bu cinsin təkmilləşdirilməsi və geniş yayılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Buna görə də XVIII–XIX əsrlər Qarabağ atçılığının “qızıl dövrü” hesab olunur.

42

XX əsrdə Qarabağ cinsinin tarixində ən mühüm hadisələrdən biri Ağdam Atçılıq Zavodunun yaradılması olmuşdur. Zavod rəsmi olaraq 8 oktyabr 1948-ci il tarixli SSRİ Nazirlər Soveti qərarı №1681 və 27 may 1949-cu il tarixli Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərarı №583 ilə təsis edilmişdir. 1993-cü ildə Ağdam rayonunun erməni işğalı altında qalmasından sonra Azərbaycanın milli sərvəti, Qarabağ atları — yerli gen fondunun əsas elementlərindən biri — məcburi köçkünlük yaşamışdır. 1994-cü ildən etibarən Qarabağ atçılıq müəssisəsi fəaliyyətini Ağcabədi rayonunun Xamtorpaq kəndindən davam etdirmişdir.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Qarabağ atlarını günümüzdə qədər qorumaq mümkün olmuşdur. Son illərdə dövlət səyləri Azərbaycanın atlarının əvvəlki şöhrətini bərpa etməyə və atçılığın inkişafını təmin etməyə yönəldilmişdir. 2007-ci ildə “Atçılıq haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunun tətbiqindən sonra Prezident müvafiq fərman imzalamış və atçılığın inkişafı üzrə proqram təsdiqlənmişdir. Prezident İlham Əliyevin 19 noyabr 2014-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında Qarabağ at cinsinin inkişafına əlavə dəstəyin göstərilməsi haqqında” və 21 avqust 2015-ci il tarixli “Maldarlığın maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanları Qarabağ cinsinin gen fondunun qorunması və tarixi şöhrətinin bərpası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

22 fevral 2017-ci il tarixli fərmana əsasən Prezidentin Ehtiyat Fondundan 2 milyon manat vəsait Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə ayrılmış və Heyvanlar üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu tabeliyində Qarabağ Atçılıq Kompleksinin tikintisi həyata keçirilmişdir. İndi Qarabağ Atçılıq Kompleksi tam istifadəyə hazırdır. Qarabağ Atçılıq Kompleksinin Tikintisi və Fəaliyyəti məlumatlara görə, Qarabağ Atçılıq Kompleksi 35,5 hektar sahədə inşa edilmişdir. Kompleksin ətrafında yaşıllıqlar salınmış, ağaclar və dekorativ kol bitkiləri əkilmişdir. Kompleksdə mühafizə binası, dezinfeksiya hovuzu, inzibati bina, taylama bölməsi, əngin atlar, diri atlar və gənc atlar üçün stallar, daxili maneqlər, minik sahəsi, çətin, müayinə otağı, karantin binası, təsərrüfat anbarı, açıq maneqlər, yarış zolağı, məşq avadanlıqları, gübrə anbarı və köməkçi təsisat yerləri mövcuddur. Kompleksin inzibati binası heyət üçün yüksək səviyyəli iş şəraiti təmin edir.

Prezident və Birinci Xanım daxili maneqlərdə yaradılmış şəraitlə tanış olublar. Kompleksdə Qarabağ atlarının tarixinə həsr olunmuş muzey də təşkil edilmişdir.

Tarixi məlumatlara əsasən, Qarabağ xanları — Pənah xan, İbrahim xan, Mehdiqulu xan, Cəfərqulu xan, şairə Xurşudbanu Natavan və digər nəcib ailələr — taymalar və stallar saxlayaraq klassik tay atçılıq səviyyəsində yetişdirmə işləri aparır, cinsin tipik nümunələrini istehsal edirdilər. Qarabağ atı — tipik dağ minik atı olaraq — dözümlülüyü və sahibinə sadıqlığı ilə qiymətləndirilir. Əsasən qızılı-qəhvəyi və qəhvəyi rənglərdə olur; orta boya malikdir və sərt şəraitə uyğunlaşmışdır. Qarabağ atları bir çox beynəlxalq sərgilərdə təqdim edilmiş və uğurlar qazanmışdır. Məsələn, 1867-ci ildə “Xan” ləqəbli Qarabağ atı Fransada keçirilən sərgidə yüksək mükafat almışdır; 1869-cu ildə isə bütün Rusiya sərgisində “Maymun” gümüş, “Toxmaq”

Startak

Sultan

bürünc medal qazanmış, Khankızı Natavanın sahibi olduğu “Əlyetməz” atına isə sertifikat təqdim edilmişdir. Qarabağ atları Rusiyaya və bir sıra Avropa ölkələrinə ixrac olunmuş, Kabardin və Don kimi cinslərin təkmilləşməsində təsir göstərmişdir.

Prezident İlham Əliyev və Birinci Xanım Mehriban Əliyeva daxili maneqdə milli qədim at oyunu “Sür-papaq” nümayişini izləyiblər.

Qeyd olunub ki, “Sür-papaq” oyunu 4–8 idmançıdan ibarət iki komanda ilə keçirilir və 20 dəqiqə davam edir. Prezident və Birinci Xanım həmçinin kompleksdəki stalların şəraiti ilə tanış olublar.

1946-cı ildə xüsusi bir komissiya Qarabağ atlarının geniş yayıldığı Ağdam, Şuşa, Xocavənd, Bərdə, Yevlax və Tovuz rayonlarına ezam olunmuş və cinsin xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyan 60 Qarabağ atını — 59 kısırak və 1 əngin — seçmişdir.

1947-ci ilin payızında bu atlar SSRİ təsərrüfatları və Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin mütəxəssisləri tərəfindən yenidən yoxlanılmış və 27 kısırak tipik Qarabağ atı kimi müəyyən edilmişdir. Daha sonra, 1949-cu ildə Ağdam rayonunun Eyvazxanbəyli kəndində atçılıq təsərrüfatı təsis olunmuşdur.

1960–1970-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi inkişafı, Ağdam Atçılıq Təsərrüfatının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və yarış zolaqlarına marağın artması Qarabağ atlarının inkişafına şərait yaratmışdır. Təsərrüfatın yaradılmasından sonra cins daxilində ailə xətləri və qollar formalaşmış, Qarabağ atları bir çox bütün İttifaq sərgilərində və yarışlarda aktiv iştirak etmişdir. 1956-cı ildə Sovet hökuməti İngiltərə Kraliçası II Elizabetə “Zaman” adlı Qarabağ ənginini hədiyyə etmiş, cinsin şöhrətini nümayiş etdirmişdir. 1980-ci illərdə Qarabağ atları Moskva hərəracları vasitəsilə Almaniya, Niderland, İsveçrə, İtaliya və Fransa da daxil olmaqla bir sıra xarici ölkələrə satılmışdır. Qarabağ atları dünyada ən gözəl atlar arasında sayılır, zərif görünüşü və yüksək cins keyfiyyətlərinə malikdir. Onların bədən ölçüsü, rəngi, xasiyyəti, düzlüklüyü, sahibinə münasibəti və sosial davranışı əsas üstünlükləridir.

Prezident və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizin idman sahəsində uğurları ilbəlil artmaqdadır. Atçılıq və atçılıq idmanına da xüsusi önəm verilir. Qısa desək, bu idman sahəsi ölkəmizdə inkişaf dövrünü yaşayır.

2013-cü ilin dekabrında, Bakıda UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 8-ci sessiyasında Qarabağ atları ilə oynanan Qarabağ çovkan oyunu Təcili Qorunmağa Ehtiyacı Olan Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Qarabağ atları haqqında "Sarılar — Qarabağ Atının İzində" adlı sənədli film hazırlanmışdır. Fransız yazıçı Jan-Lui Gurô "Qarabağ Atları" adlı kitab yazıb nəşr etdirmişdir. II Elizabetin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Uindsor Sarayı yaxınlığında keçirilən at sərgisində Qarabağ atları möhtəşəm çıxış etmiş və böyük maraq doğurmuşdur. Qısa desək, kompleksdə yaradılan şərait Azərbaycanın milli sərvəti — Qarabağ atının yenidən əvvəlki şöhrətini qazanması üçün zəmin yaradır. Atılan tədbirlər Qarabağ cinsinin tarixi prestijinin bərpasına kömək etmişdir. Nəticədə, atlarımız bir daha beynəlxalq yarışlarda və sərgilərdə uğurla ölkəmizi təmsil edəcək və xalqımız üçün qürur mənbəyinə çevriləcəkdir.

Açılış mərasimində Kənd Təsərrüfatı Muzeyi xüsusi sərgi təşkil etmiş və böyük maraq doğurmuşdur. Sərgidə Azərbaycanın zəngin kənd təsərrüfatı irsini əks etdirən müxtəlif eksponatlar — ənənəvi təsərrüfat alətləri, arxiv sənədləri, fotolar və Qarabağ atlarının tarixi ilə bağlı məlumatlar təqdim edilmişdir. Ziyarətçilər Qarabağ atçılıq ənənələrinin dərin kökləri və bu sahənin milli mədəni əhəmiyyəti ilə tanış olmuşlar. Cinsin seleksiyası, qorunması və bərpasını əks etdirən muzey materialları xüsusi maraq doğurmuşdur.

Dövlət Başçısı və Birinci Xanım sərgi ilə tanış olmuş, Kənd Təsərrüfatı Muzeyinin təşəbbüsünü yüksək qiymətləndirmişlər.

Sərgi iştirakçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və həm bölgənin kənd təsərrüfatı potensialını nümayiş etdirmək, həm də milli irsi təbliğ etmək baxımından vacib addım kimi qiymətləndirilmişdir.

Aşağıdakı fotoda Prezidentin və Birinci Vitse-Prezident Mehriban Əliyevanın Ağdam rayonunun Eyvazxanbəyli kəndində Atçılıq və Yetişdirmə Mərkəzinin təməlqoyma mərasimində iştirakları təsvir olunub. Şəkil mərasimin bayram əhval-ruhiyyəsini və iştirak edən atları göstərir.

Müharibədən Sonra Ağdamda Atçılığın Canlanması:

Qarabağ Atçılıq Zavodunun Yenidən Qurulması

Azərbaycanın müharibədən sonrakı dövründə atçılığın, xüsusilə Ağdam bölgəsində, bərpası və inkişafı üçün mühüm səylər göstərilmişdir. Ən diqqətçəkən təşəbbüslərdən biri, məşhur Qarabağ at cinsini qorumaq və yaymaq məqsədilə Eyvazxanbəyli kəndində Qarabağ Atçılıq Zavodunun tikintisidir. Bu layihə həm mədəni, həm də kənd təsərrüfatı baxımından əhəmiyyətli bir nailiyyətdir və bu unikal atçılıq irsinin doğma torpaqlarla tarixi bağlılığını bir daha təsdiqləyir.

Layihənin Məqsədləri və Əhatə Dairəsi

Yeni qurulmuş atçılıq zavodu Qarabağ atlarının yetişdirilməsi və saxlanması yönəlməmişdir və bu cinsin fərqli xüsusiyyətləri — dözümlülük, çeviklik və zərif estetik görünüş — qorunub saxlanmalıdır. Qarabağ Atçılıq Zavodunun direktoru Elman Qadirov qeyd edir ki, Ağcabədi kimi digər bölgələrdə Qarabağ atları üçün əlverişli şərait yaradılmış olsa da, bu atların təbii yaşayış məkanı Qarabağın dağlıq və yarı-dağlıq əraziləridir. Atların öz doğma torpaqlarına qaytarılması onların cins xüsusiyyətlərini daha da inkişaf etdirəcəyi gözlənilir.

Elmi və Texnoloji Əməkdaşlıq

Ağdam Atçılıq Zavodu MMC ilə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır. Bu əməkdaşlıq aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- Qarabağ atının genetik seleksiyası və yetişdirilməsi proqramları.
- Sağlamlıq və baytarlıq xidmətlərinin rəqəmsal monitorinqi.
- Yerli iqlim şəraitinə uyğun yem rasionlarının optimallaşdırılması.
- Ən müasir reproduktiv və idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi.

Bu təşəbbüslər həm Qarabağ cinsinin bioloji qorunmasını, həm də müasir elmi standartlara uyğun atçılıq praktikasının davamlılığını təmin etməyi hədəfləyir.

Qarabağ atı yalnız milli simvol olmaqla qalmır, həm də Azərbaycanın atçılıq ənənəsinin canlı təəcəssümüdür. Cinsin tarixi vətəninə bərpası milli kimliyi gücləndirir, qeyri-maddi mədəni irsi qoruyur və atçılıq idmanı, turizm və yerli iqtisadiyyat üçün imkanlar yaradır.

Ağdamda Qarabağ atı cinsinin bərpası mədəni irsin qorunması, elmi innovasiya və davamlı kənd təsərrüfatının nadir bir sintezini nümayiş etdirir. Azərbaycanın ən dəyərli yerli at cinslərindən biri kimi, Qarabağ atı həm tarixi, həm estetik, həm də funksional baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Post-müharibə dövründə bərpa təşəbbüsləri, o cümlədən Ağdam Atçılıq Zavodunun yaradılması, bu irsin qorunması və təbliği sahəsində yeni mərhələni qeyd edir. Müasir genetik, baytarlıq və idarəetmə üsullarını cinsin ənənəvi xüsusiyyətləri ilə birləşdirərək Azərbaycan Qarabağ atının öz doğma torpaqlarında inkişafını təmin edir.

Bu təşəbbüs yalnız canlı bir mədəni simvolu qorumaqla qalmır, həm də təhsil, atçılıq idmanı və mədəni turizm üçün dinamik platforma yaradır, Qarabağ atının davamlı mirasını gələcək nəsillər üçün möhkəmləndirir.

Qarabağ ayğırı "Karvənd",
1952

"Ərəb atı –
Kontingent 1946.
Ağdam Atçılıq
Zavodu.

Qarabağ ayğırı
"Xan" 1861

Qarabağ ayğırı "Zaman"
1953

Qarabağ madyanı "Nazanan 10"
1943

*Qarabağ madyanı Şəkil,
1948*

Qarabağ madyanı

*Qarabağ ayğırı "Salsal"
1970*

RESPUBLIKA DÖVLƏT KƏND TƏSƏRRÜFATI MUZEYİ

/1923-2025/

Presented to His Majesty King Charles III
by
The Republic of Azerbaijan
Duda Horse - named Zafar - meaning Victory

